

גיל המחבר

שנו רבותינו במסכת אבות ה, כא :

בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה, בן שלש עשרה למצות, בן חמש עשרה לתלמוד, בן שמונה עשרה לחופה, בן עשרים לרדוף, בן שלשים לכת, בן ארבעים לבינה, בן חמשים לעצה, בן ששים לזקנה, בן שבעים לשיבה.

אם כן, חז"ל דרגו בזה את גיל הלומד: חמש, עשר, חמש עשרה שנים, בהתאם לתחומים הנלמדים. סביר לומר כי חז"ל דיברו על תלמיד ממוצע, שעליו להתרגל בהדרגה לתחומי הלימוד השונים, ועל כן לא ניתן ללמדו את הכל כמקשה אחת. לכן גם סביר לומר שכולם מודים שאם לפנינו תלמיד שהתפתחותו השכלית מהירה וטובה מבני גילו, אזי אין הוא כפוף להמלצות הללו. מכל מקום, המלצות אלו מכוונות כלפי הלומד. חז"ל התייחסו גם לגילו של המלמד, אלא שככל הנראה לא מצאנו בעניין זה תמימות דעים אצלם, וכפי שיוסבר עתה.

א. דעות שונות בחז"ל בשאלה מאיזה חכם ראוי ללמוד

שנינו במסכת אבות ד, כ :

רבי יוסי ברבי יהודה איש כפר הבבלי אומר, הלומד מן הקטנים למה הוא דומה, לאוכל ענבים קהות ושותה יין מגתו. והלומד מן הזקנים למה הוא דומה, לאוכל ענבים בשולות ושותה יין ישן. רבי אומר, אל תסתכל בקנקן אלא כמה שיש בו, יש קנקן חדש מלא ישן, וישן שאפילו חדש אין בו.

כך הסביר הרמב"ם את משנתנו:¹

יאמר ר' יוסי, שחכמת הצעירים יש בה ספקות, ושאלות בלתי מבוררות ובלתי שלימות מן הקושיות, לפי שלא ארך להם הזמן עד שיחזרו על ידיעותיהם ויסלקו ספקותיהן. ואמר רבי, אל תבחן היין על פי כליו, כי יש כלי חדש שבו יין עתיק, וכלי עתיק ריק, שאין דבר בו. כך יש צעירים ששאלותיהם ומדעיהם מבוררים, לא יתערב

בהם בלבול, כמו היין העתיק אשר נפרדו שמריו ועכירותו ממנו, ויש זקנים שאין חכמה להם כלל, וכל שכן שיש להם חכמה מבולבלת ומעורבבת.

לכאורה הרמב"ם סבור² שלפנינו מחלוקת בדבר ערך הלימוד מאדם צעיר. לדעת ר' יוסי, אדם צעיר עדיין לא הספיק לחזור על לימודיו ולברר את ספקותיו, ולכן טרם הגיע לשלב שחכמתו מגובשת די הצורך. משום כך הלומד מאדם צעיר לא יפיק תועלת מלימוד זה. לדעת רבי, הגיל של המלמד אינו מעיד על חכמתו. יש צעירים שהספיקו כבר להגיע לדרגה של חכמה מגובשת וסדורה. לכן, לדעת רבי, אפשר להפיק תועלת מלימוד מאדם צעיר.

אבל ניתן לומר שגם לדעת הרמב"ם אין כאן מחלוקת, וכפי שכתב ר' יוסף אבן שושן בפירושו למשנה זו:³ "אין רבי חולק על ר' יוסי, אלא בא להוסיף ולבאר כי אינה גזירה שוה בכל הקטנים ובכל הזקנים, ואמר כי יש קטן והוא בן זקונים בר חכים,⁴ ויש זקן⁵ כסיל". גם ר' מתתיה היצהרי בפירושו סבור כמותו,⁶ והביא שתי ראיות שמצאנו חכמים אף בצעירותם.⁷ האחת, הנה ר' אלעזר בן עזריה נתמנה ראש ישיבה בהיותו בן שש עשרה.⁸ השנייה, רבה בר נחמני נתמנה לראש ישיבה בהיותו בן שמונה עשרה.⁹ אפשר להוסיף¹⁰ גם את האמור בעבודה זרה נו ע"ב: "ההוא ינוקא דתנא עבודת כוכבים בשית שני (רש"י: בן שש שנים) בעו מיניה... אמר להו" וכו'. וכתב שם הר"ן (דפוס וילנא נ ע"ב): "ואע"ג דינוקא אמר לה, לא מדחי בגילא דחיטתא,¹¹ דהא תלמודא סבר לה כוותיה". בדומה לכך מצינו במגילה ה סע"ב: "אמר ר' יוחנן כי הוינא טליא (רש"י:

2 כך הסבירו גם מפרשים נוספים, כגון: רש"י, ר' יונה, ר"מ המאירי, ר"י אלאחדב, ר' יוסף אבן נחמיאש, ועוד.

3 ר' יצחק בר שלמה מטולידו כתב בפירושו (ירושלים, תשל"ב, עמ' קס): "כל המפרשים פירשו כי ר' יוסי ורבי חולקים... ולי נראה כי אינם חולקים כלל, אלא מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי". לדבריו, ר' יוסי מדבר בלימוד מאדם זקן, ואילו רבי מדבר על כיבוד בני אדם, שיש לכבד אדם ללא קשר לצורתו החיצונית, עיין שם. אם כן לדבריו ר' יוסי ורבי מדברים בשני עניינים שונים לחלוטין, וזה בניגוד לכל המפרשים. לאחר מכן כתב, שאפשר ששניהם מדברים באותו עניין, היינו ביחס ללימוד מאדם זקן או צעיר, ומפרש קרוב לדברי ר"י אבן שושן. ראה גם תפארת ישראל.

4 תרגום אונקלוס לביטוי בן זקונים (בראשית לו, ג) הוא: בר חכים.

5 לשון הכתוב: מלך זקן וכסיל (קהלת ד, יג).

6 וכעין זה כתבו ר' שמעון ב"ר צמח דוראן (רשב"ץ), ר"י אברבנאל, והרחיבו יותר.

7 לכאורה יש להביא כראיה את האמור בסנהדרין דף סט ע"ב: וכי עבד בצלאל משכן בר כמה הוי, בר תליסר. והרי על בצלאל נאמר: וימלא אותו רוח אלקים בחכמה בתבונה וכדעת... ולהורות נתן בלבו (שמות לה, לא-לד). כלומר, בצלאל גם לימד אחרים.

8 על פי ירושלמי ברכות ד, א.

9 על פי הוריות יד ע"א הוא היה ראש ישיבה במשך כ"ב שנים, ועל פי יבמות קה ע"א [ויש לחקן מה שכחתי בפירוש ר"מ היצהרי לאבות, מהדורת, עמ' 208 הערה 229] נפטר בהיותו בן ארבעים.

10 שלוש ראיות אלה, שמצאנו חכמים בגיל צעיר, הביא ר' יוסף בן יעקב גיביאנסקי, בפירושו למשנה זו בספרו זכות אבות, וורשא, תרל"ו, דף לז ע"א.

11 על פי גיטין סט ע"א: בדקין ליה בגילא דחיטתא, והכוונה לקש של שכולת החיטה.

כשהייתי נער) אמינא מילתא דשאלנא לסבייא ואשתכח כוותי". וכן נאמר בבבא בתרא קמב ע"ב:

אמר ליה רבי אבהו לרבי ירמיה, הלכתא כוותן או הלכתא כותייכו. אמר ליה, פשיטא דהלכתא כוותן, דקשישנא מינייכו, ולא הלכתא כוותייכו, דדרדקי אתון. אמר ליה, מידי בקשישותא תליא מילתא, בטעמא תליא מילתא.

אבל מצאנו בדברי חז"ל גם לאידך גיסא. כך בגיטין כט ע"ב: "אמר מר בר רב אשי, הא דאבא דקטנותא היא", וכתב רש"י: "בקטנותו אמר אבי שמועה זו, שיש להשיב עליה".¹² נמצא שהשאלה, אם עדיף ללמוד אך ורק מחכם מבוגר, או שניתן ללמוד גם מחכם אף שהוא צעיר, לא הוכרעה, ויש דעות שונות בזה.¹³ יש לתת את הדעת כי בדיון שלפנינו לא נמצאה התייחסות למלמד עצמו.¹⁴ לאמור, גם לפי השיטה המחמירה לא נאמר כי אין מן הראוי לאדם צעיר ללמד אחרים. כן יש לתת את הדעת, שחז"ל לא הזכירו בדבריהם גיל מדויק, ועל כן אין לדעת באיזה גיל מסיים אדם את תקופת צעירותו, ומעתה ואילך הוא בבחינת זקן.

מאוחר יותר, בזמן שהותר לכתוב את התורה שבעל פה, ניתן לראות במחבר ספר סוג מסוים של מלמד. נמצא כי שאלת גיל המלמד חלה גם על מחברי ספרים, והוא הנושא שנעסוק בו מעתה ואילך.

ב. מחברים שכתבו בצעירותם ושפעלו לפני תקופת הדפוס

כבר כתבנו כי בתקופה שלפני הדפוס, הפצת חיבור נעשתה על ידי העתקתו. בדרך כלל ניתן לומר כי כל העתקה של החיבור, בין על ידי המחבר ובין שתיעשה על ידי אחרים, היא בגדר של הוצאה לאור, כלומר העמדת החיבור לרשות הציבור. ברור הדבר שכל שמרובות העתקות של החיבור כן גדל פרסומו, שהרי הוא נעשה נגיש לציבור גדול יותר. לפיכך, אם אנו רוצים להביא דוגמה ממחבר שחיבורו נתפרסם בצעירותו, הרי אנו צריכים לבדוק אם היו העתקות לאותו חיבור. בדרך כלל ניתן לומר כי אם החיבור אינו כתוב בכתב ידו של המחבר, הרי שלפנינו העתקה.

12 ראוי להסמיק כאן את דברי רח"י בכרך בשו"ת חות יאיר, ריש סי' קצב: "לא נירא ולא ניחת לומר אחר בקשת המחילה מעצמותיו הקדושים [של הרמב"ם] ששגה בזה... כי ידוע שחיבר פי' משניות בילדותו כאשר נדפס סוף ש"ס דפוס קראקא, וכבר אמר מר בר רב אשי בגיטין כ"ט ע"ב הא דאבא דקטנותא היא".

13 ר"א וסרמן, קובץ שיעורים, תל אביב, חשמ"ט, בבא בתרא, סי' תצט, כתב על דברי התלמוד בדף קמב ע"ב שהבאנו בפנים: "ונמצינו למדין מחלוקת אחרת, אם זקנה מכרעת לומר שראוי לסמוך על הזקן יותר, ופליגי גם בזה, ובפלוגתא זו לא איפסיק הילכתא כמאן". לאמור, קיימת מחלוקת אם בקשישותא תליא מילתא או בטעמא תליא מילתא, ומחלוקת זו לא הוכרעה.

14 בראש אותה משנה נאמר: הלומד ילד למה הוא דומה וכו'. יש אומרים שהכוונה היא למלמד, ראה על כך דברי תוספת יום טוב. אבל בענייננו ברור שאי אפשר לומר שהכוונה למלמד.

אלא שעדיין עלינו לברר מתי נעשתה העתקה זו. לאמור, אפשר שהמחבר כתב את החיבור בצעירותו, אבל פרסמו, כלומר מסר אותו להעתקות נוספות, רק לאחר שנים רבות. במקרה זה ניתן לומר כי בינתיים הוא עבר על דבריו ותיקנם במקומות מסויימים. אם כך הוא הדבר, הרי לפנינו מהדורה מתוקנת של החיבור שכתב בצעירותו, ואין זו המהדורה המקורית הראשונה. כמו כן, כאשר מדובר בהעתקות אין אנו בטוחים כי המחבר מסר את ספרו להעתקה. אפשר שהמחבר לא היה שבע רצון מספרו, והוא גנזו, אלא שמישהו מצא את כתב היד הגנוז והחליט להעתיקו ולהעמידו לרשות הציבור.

בשל שאלות אלו עולה, כי אף אם יש בידינו חיבור שבו הודיע המחבר כי כתבו בגיל צעיר, עדיין עלינו להסתפק אם אנו יכולים למנות חיבור זה כדוגמה נכונה. הואיל ואין בידינו חיבורים העונים על כל השאלות הללו, לכן נסתפק בהבאת דוגמאות של חיבורים שבהם המחבר הודיע על גילו בעת כתיבת החיבור.

עוד נוסיף על האמור, כי נתייחס בדוגמות הבאות אך ורק לחיבור שלם,¹⁵ ולא לחידושים בעניינים מסויימים בלבד,¹⁶ לא לתשובות בודדות, לא לאיגרות מסוגים שונים, וכן לא לשירים¹⁷ וכדומה. כמו כן נקבע, שגיל צעיר של מחבר הוא עד גיל עשרים. ברור שזו קביעה שרירותית, וניתן היה לקבוע גיל אחר. עם זאת, קביעה זו נסמכת על המקובל אצל הראשונים ביחס לגיל זה. כך כתב ר' יהושע אבן שועיב:¹⁸

15 מן העניין לציין כי על המשניות באבות ספ"ה: "בן בג בג אומר... בן הא הא אומר", כתב ריעב"ץ בפירושו לחם שמים: "ואם ניתן רשות לדרוש שמות העצם לכל חפציהם אדרשם לשבת. ב"ג ב"ג רמז גי[מטריא] שבן עשר היה האומר בעת ההיא, ולכן לא נזכר שמו העצמי... ובן הא הא היה בן שנים עשרה שנים כשאמר לשון זה". ואע"פ שאין מדובר כאן בחיבור שלם, דומה בעיני שיש בדבריו מן החידוש, ולכן ציינתיים.

16 דוגמה לכך הם דברי ר' זרחיה הלוי בחיבורו דברי ריבות (בתוך: תשובות ופסקים רבנו אברהם בן דוד, מהר"ר קאפח, ירושלים, תשכ"ד, עמ' קיג): "ואני זכור כשהייתי כבן עשרים כתבתי בהם לפני הרב ר' אברהם ז"ל והודה לדברי ולקח מהן שטה אחת כמרגלית ותלאה ביני חיטי, עד היום היא בפירושו בבבא בתרא". נראה שאין מדובר כאן בחיבור שלם, אלא בחידושים שכתב הרז"ה על הסוגיה.

17 אמנם שיר הוא חיבור העומד בפני עצמו, ואף מלמד על כשרון מיוחד של הכותב, אבל הואיל ויש שירים קצרים מאוד, חשבתי שאולי לא ראוי למנות משוררים ברשימה זו. עם זאת אציין, ואני מודה לרי"י סטל על עזרתו בזה, לר' שלמה אבן גבירול (רשב"ג) שכתב כמה וכמה שירים, מהם ארוכים מאוד כמו מחברת הענק, טרם הגיעו לגיל עשרים. ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 268-269, והערה 73, ציין כי בכל השירים שכתב רשב"ג את גילו, אין ציון גיל מעבר לתשע עשרה שנה. לדעת שירמן, רשב"ג "הוא היחיד מבין משוררי אנדלוס המזכיר את גילו בגופי שיריו, בלשון של התפארות". משוררים נוספים שכתבו שירים טרם שהגיעו לגיל עשרים, צוינו בידי שירמן בעמ' 61, והערה 210. יש להוסיף ככל הנראה גם את ר' יהודה הלוי, ראה שם עמ' 430-434. ראה עוד בספרו תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום ספרד, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 499-505, על שלוש יצירות של ר' ידעיה הפניני, שכתב לפני היותו בן עשרים.

18 דרשות ר' יהושע אבן שועיב, על התורה, קראקא, של"ג, פר' ויחי, דף יח ע"ג וע"ד.

וכבר כתבו חכמי המחקר כי חיי האדם הנהוגים הוא [!] ארבע מדרגות, והם: הילדות, והבחורות, והישישות, והזקנה... והילדות הוא מעט משנולד אדם עד עשרים שנה ובזה הזמן יש בו גידול תמיד... אמרו ז"ל¹⁹ בן עשרים בה ימות. כלומר, במה שהאדם אוחז בהיותו בן עשרים דרך טובה או רעה, בה ימות.²⁰

נציין אפוא עתה למספר חכמים שכתבו את חיבורם בגיל צעיר. רב סעדיה גאון כתב את ספר האגרון בשתי מהדורות. את המהדורה הראשונה חיבר בהיותו בן עשרים שנה. בהקדמתו למהדורה השנייה, הוא מגלה לנו מה היה גילו כשכתב את המהדורה הראשונה: "וחיברתי (את הספר) ההוא כפי שתיארתי, וכבר עברו עלי עשרים שנה".²¹ לפי הדברים הללו, אפשר שהיה אז בן עשרים ואחת ואפשר שהיה אז בן עשרים, וכך מקובל כיום, ומשום כך הבאתיו כאן. ח"י רות בדברי פתיחתו לספר מלות ההגיון של הרמב"ם, ירושלים, תרצ"ח, כתב כך: "ספר 'מלות ההגיון' הוא היצירה הקדומה ביותר של הרמב"ם, שהרי נתחבר כשהיה צעיר מאד כנראה בן שש עשרה". אבל יש חולקים על קביעה זו.²² יש להוסיף כי הרמב"ם לא כתב בספר זה מאומה ביחס לגילו, וזאת בניגוד לכתיבתו בספר אחר, שאף אותו כתב בגיל צעיר יחסית, שבו טרח לכתוב את גילו. כוונתי לפירושו למשנה, שבסופו חתם: "התחלתי

19 אין זה מאמר חז"ל, אלא כך כתבו הקדמונים ואליהם מכוונת ברכת המתים, ומצינו בראשונים שכתבו לעתים בסגנון זה. והרי כמה מקורות למאמר זה מדברי ר"ש אשכנזי, ותודה לר"י סטל שמסרם לי: פירושים לספר משלי (טו, י) לבית קמחי, מהד' תלמג', ירושלים, תשנ"א, עמ' 76-77, והערה 10: "ואמר בעל המוסר בן עשרים בה ימות. באותה מדה שנהג בה עד עשרים, עד יום מותו לא תסור ממנו" (ושם נזכרו גם המקורות שהבאנו כאן). בעל המוסר הוא, כנראה, רשב"ג, אע"פ שהוא עצמו הביאו בשם רבותינו, בסוף הקדמתו לתקון מדות הנפש, מהד' בראון, תל אביב, תשי"א, עמ' 27: "ואמרו חז"ל [!] על זה, בן עשרים בה ימות". וכן כתב ר"מ המאירי בבית הבחירה ליבמות, מהדורת דיקמן, ירושלים, תשכ"ב, דף 288 ע"ב: "בן שמנה [חדשים] איפשר לו לחיות עד עשרים [שנה] אחר שיצא בגמר סימניו ... אלא שאי אפשר לו לעבור שנת עשרים, אלא בר עשרים בה ימות". ויש להוסיף גם את דברי ר"י אלאשקר, מרכבת המשנה על אבות, מהדורת, לוד, תשס"ז,² פ"ה סוף מכ"א, עמ' רסה.

20 מעניין לציין לדברי ר' אריה ליב אפשטיין בספר הדרושים, קניגסברג, חק"ט, דרוש לשבת, מ"ע פ"ב שמירת שבת, מהדורה חדשה, ירושלים, תשמ"ג, עמ' מו: "וקבלתי מרבי המובהק... שבליל הנכנס ליי"ד שנה משני האדם אחר י"ג שנה שלמות, וכן בליל הנכנס לכ"א שנה אחר כלות י"ג שנה שלמות, כאשר יסכים האדם בדעתו באותו לילה לעבוד הש"י ויתעלה כן יצמיח ויעלה, בכל מיני מעלה, עד שיגיע לכל מדה מעולה, והוא בדוק ומנוסה בלי שמץ ותפלה". רא"מ אפשטיין, גבורות הארי, וילנא, תר"ל, הערה ב, כתב שכעין זה נמצא כבר בספר חסד לאברהם לר' אברהם אזולאי, מעין שני, נהר נו [ירושלים, תשנ"ו, דף צב ע"א].*

21 ראה ספר האגרון מהד' אלוני, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 153, שורה 47. דברים אלו נכתבו במקורם בערבית, ולפנינו תרגומם.

22 ראה מ' כהן, 'דמיון והגיון, אמת ושקר', חרביץ, עג (תשס"ד), עמ' 420, הערה 15. בהערה זו דן כהן בשאלה מי הוא המחבר של מלות ההגיון וגם דן בגילו של המחבר, וכן הביא את הספרות שעסקה בזה.

לחבר פירוש זה ואני בן שלש ועשרים שנה, והשלמתי אותו במצרים ואני בן שלשים שנה".

רב יצחק בן רב אבא מארי כתב בהקדמתו לספר העיטור:

ברם זכור אותו האיש לטוב, והנשיא רב ששת שמו, שאל ממני לפרש פרק התכלת ועל פיו (פירוש)²³ פירשתי הלכות תכלת וציצית. ובהיותי בן שבע עשרה שנה חיברתי הלכות שחיטה וטריפות, כמצות הרב אדוני אבי זצ"ל. והיום במעלה הששית אמרתי שלשה מששה דברים הצריכים להתלמד לחכמים ולתלמידיהם פירשתי. ואפרש כתב ומילה וברכת חתנים שירים שחסרו מהם והיה הספר אחד.

נמצא כי בגיל שבע עשרה כבר כתב חיבור על הלכות שחיטה וטריפות. אולי את פירושו להלכות ציצית ותכלת כתב עוד קודם לכן, שהרי הוא הזכירו קודם, ונמצא שכתב זאת בגיל צעיר עוד יותר.

ר' זרחיה הלוי כתב שיר, שנדפס בראש ספרו המאור על מסכת ברכות. באחת השורות הוא כתב: "ולא תימא זעירין שנוהי ובצירין, בגין די מן עשרין בצירא ליה שתא". בתרגום חופשי רו"ה אומר כאן, שלא יטענו כנגדו כי הוא צעיר כיון שהוא בן תשע עשרה. אכן ספר המאור הוא ספר גדול באיכות ובכמות, ולכן יש סוברים שקשה להעלות על הדעת שחובר בגיל כה צעיר.²⁴ משום כך יש אומרים, שהשיר מרמז על גיל המחבר רק בזמן שבו החל לכתוב את הספר.²⁵ ברם לדעת י' תא-שמע, אכן השיר מכוון לספר שחיבר הרו"ה בגיל תשע עשרה, אלא שאין זה ספר המאור אלא ספר בהלכות שחיטה.²⁶

הרמב"ן חיבר את ספרו תשלום הלכות על נדרים בכורות וחלה בהיותו צעיר, כפי שכתב בשיר הפתיחה לחיבור זה: "ולית לאלה עצרא למיתב לזעירא רבותא ויקרא" (ואין מעצור לה' לתת לצעיר גדלות וכבוד), אבל אין כאן ציון של גיל. יש סבורים שהוא היה אז בגיל שש עשרה או שבע עשרה,²⁷ ויש סבורים שאין לכך הוכחה.²⁸ גם את ספר המלחמות החל

- 23 ר' מאיר יונה בפירושו לספר העיטור כתב שיש למחוק מלה זו, וכך מסתבר.
- 24 בנוסף לכך הוא מציין בהקדמה וגם בספר עצמו לדברים שכתב בילדותו, ראה לקמן הערה 67, וא"כ את הספר כתב לאחר מכן. כך כתב רנ"י הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, חיפה תשכ"ז-תשל"ל, ח"ג, עמ' ריב, אות ט. רי"י סטל הפנני בעניין זה לדברי רא"י בראדט, 'ציונים ומילואים למדור "נטעי סופרים"', ישורון, כד (תשע"א), עמ' תכט.
- 25 כך דעתו של רצ"ב אוירבך, במבואו לספר האשכול לר"א ב"ר יצחק, הלברשטט, תרכ"ח, עמ' 15, וכן כתב רנ"י הכהן הנזכר בהערה קודמת. יש להעיר כי ליד שירו של רו"ה נדפס שיר שבח למחבר ולחיבורו מאת אביו הלא הוא ר' יצחק. ניתן לומר כי שיר זה כתב אביו לאחר סיום כתיבת כל החיבור.
- 26 י' תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 4. *
- 27 כך הסיק ר' חיים רב שעוועל, רבינו משה בן נחמן, ירושלים, תשכ"ז, עמ' לב. הוא הסיק כן על יסוד שנת הולדת הרמב"ן, הידועה לנו כיום רק על סמך דברי ר' דוד גאנו בספרו, צמח דוד, סוף האלף החמישי, פראג, שנ"ב-שנ"ג, דף נו ע"א: "שנת ד"א תתקנ"ד (1190) הרמב"ן הוא הרב הגדול רבי משה בן נהמן ז"ל גרונדי ספרדי ציץ נור(ו) הקודש פרח בשנת תתקנ"ד, וכן על סמך דברי ר' אברהם זכות בספר יוחסין, מהד' פיליפוסקי, לונדון, תרי"ז, דף 221 ע"א [קצת תמוה שרח"ד שעוועל מביא מקור זה מכלי שנין, שהרמב"ן החל לכתוב את ספריו בשנת תתק"ע (1210)]. הואיל ובמקור אחר

הרמב"ן לכתוב בצעירותו. הוא כתב בתחילה את הספר על סדר נזיקין וסדר נשים, ומאוחר יותר כתבו על סדר זרעים וסדר מועד. בהקדמתו לספר המלחמות על ברכות התייחס לתחילת חיבורו, וכך כתב: "וכבר השלמתי חיבורי בחלק א' על תכונה אחרת, כי הרתיחוני ימי הנעורים, והקדיחו הבחורים". נמצא שאת חלק א כתב בנעוריו, אבל אין אנו יודעים את גילו.²⁹ *

מה טעם ראו המחברים שהבאנו³⁰ לציין את גילם בעת כתיבת הספר, איני יודע. לא סביר לומר שרצו לומר כי יתכנו בו טעויות מפאת גילו הצעיר של המחבר, שהרי בכך הם מפחיתים את ערך הספר. כמו כן לא נראה שרצו להתפאר בכך שכתבו את הספר בגיל צעיר. נראה אפוא שיש טעם אחר לכך, ראה לקמן ראש סעיף ג.³¹

שהביא שעוועל נזכרת שנת תחקע"א כשנת התחלת הכתיבה, לכן כתב שעוועל, שהרמב"ן היה בגיל שש עשרה או שבע עשרה בתחילת כתיבתו.

28 ראה ש' יהלום, בין גירונה לנרכונה: אבני בניין ליצירת הרמב"ן, ירושלים, תשע"ג, עמ' 6, הערה 36, שכתב כי השערה זו מבוססת על האמור בצמח דוד ששנת הולדתו של הרמב"ן היא ד' תתקנ"ד. יהלום הפנה להערת ברויאר בצמח דוד, מהדורתו, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 124, הערה 100, שכתב שאין לשנה זו אסמכתא ממקור אחר, ולדבריו ר"ד גאנז שיער את השנה על פי ההקשר ביוחסין. על יסוד האמור סיכם יהלום: "ומכיוון שגאנז הניח שהרמב"ן כתב את יצירתו הראשונה בגיל שש עשרה, הוא קבע על סמך זה את תאריך לידתו. ניתן כמובן לטעון שהרמב"ן החל לכתוב בגיל מאוחר יותר, ולהקדים את שנת לידתו".

29 י' תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, חלק שני, ירושלים, תש"ס, עמ' 33, כתב: "בהיותו צעיר לימים, כבן תשע עשרה שנה על פי עדות עצמו, כתב את ספר 'מלחמות ה'". מסגנון דבריו ניתן להבין שהרמב"ן הודיע את גילו, ולא כך הוא. כבר ראיתי שאחרים אכן כתבו על פי דברי תא שמע, שהרמב"ן כתב את גילו.

30 עליהם יש להוסיף מחברים שכתבו את גילם, אלא שלא היו צעירים כפי שכתבנו בפנים: ר"מ המאירי שבסוף ספרו סדר הקבלה כתב: "היא השנה אשר השלמנו בה זה החיבור הגדול בכל תלתא סדרי (כוונתו לבית הבחירה), היא שנת נ"א ללידתנו... והתחלנו בו שנת ל"ח ללידתנו", ראה סדר הקבלה, מהד' רש"ז הבלין, קליבלנר-ירושלים, תשנ"ה, עמ' 143. ר' יוסף ג'יקטילה כתב בהקדמה לספרו גנת אגוז שחברו בגיל קרוב לעשרים ושש, אבל לא כתב מתי סיימו. ר' אברהם אבולעפיה, אוצר עזן, גן ירושלים, תש"ס, עמ' 368-370, כתב את תולדות חייו, ובין השאר כתב גם את גילו בזמן שחבר את הספר.

31 לעתים מצאנו, שגם מעתיקים של כתבי יד ראו לציין את גילם. ר' אליסף בנו של ר' שמואל הנגיד, שהעתיק וסידר חלק משירי אביו הנקראים בשם בן משלי כתב (ראה: דיואן שמואל הנגיד, בן משלי, מהד' ירדן, ירושלים, תשמ"ג (אין מספור לעמודים), תרגום): "והתחלתי להעתיק ולשננו עוד בהיותי בן מעט יותר משש שנים... ואבי הוא שצוני לכנסו ולסדרו". ר"ש אברמסון במבואו לבן משלי, מהדורתו, תל אביב, תש"ח, עמ' 21 כתב: "וודאי שאליסף סידר את הספר בהשגחת אביו, כי אין כחו של בן שש לסדר ספר כזה". יש להוסיף שאתיו הגדול יהוסף, שהעתיק וסידר אף הוא חלק משירי אביו בשם בן תהלים, כתב (ראה: דיואן שמואל הנגיד, בן תהלים, מהד' ירדן, תשמ"ג, עמ' 1, תרגום) שעשה כן בהיותו בן שמונה שנים וששה חדשים. ראה עוד מ' בית אריה, קודיקולוגיה עברית, קדם-פרסום גירסת אינטרנט 0.1, תשע"ב, עמ' 127-128, שציין לכמה מעתיקים שכתבו את גילם, והצעיר שבהם היה בן שתיים עשרה.

ג. מחברים שכתבו בצעירותם ושפעלו אחר תקופת הדפוס

דברים שאמרנו לעיל נכונים גם בתקופת הדפוס. לאמור, גם כאן תיתכן הפצת חיבור בדרך של העתקה. היינו, יש חיבורים שלפני שנדפסו כבר הועתקו כמה וכמה פעמים, ועל ידי כך יצאו מרשות המחבר לרשות הרבים, אלא שכתקופת הדפוס אלו הם מקרים שאינם שכיחים ולא נתייחס אליהם. הפצה בתקופה זו היא הדפסה של הספר. אכן גם ביחס לספרי דפוס ניתן לשאול את אותן השאלות ששאלנו לעיל. לאמור, אם אנו קוראים בספר דפוס שהוא חובר בגיל צעיר, עדיין יש לברר אם הוא נדפס בעת שהמחבר היה צעיר, או שהוא נדפס מאוחר יותר,³² ואם כך הדבר אפשר שאין זו המהדורה המקורית.³³ גם שאר השאלות שמנינו לעיל קיימות ביחס לספרי דפוס.

לפיכך גם לגבי תקופה זו ננהג כפי שנהגנו לעיל. לאמור, ספר שמחברו מציין כי כתבו בגיל צעיר, היינו עד שנתו העשרים, והוא גם נדפס עד לאותה העת,³⁴ אזי אפשר להביאו כדוגמה נכונה. אבל תשובות בודדות,³⁵ חידושים הלכתיים בספרים שונים, הערות על

32 כך לדוגמה ספר מלחמת מצוה לר' אליעזר די אבילא, ליורנו, תקס"ו, נדפס לאחר מות המחבר, וכדברי תתנו בהקדמתו: "הן היום חפשונו באמתחות הרב זלה"ה ומצאנו קונטריסין חדשים מכתבת יד הרב הנזכר מה שחיבר בימי חרפו בהיותו בן ט"ו שנה ומה שחיבר אחרי כן והעתקנו דבר דבור על אופניו". נמצא כי אי אפשר לומר שספר זה חובר רק בימי צעירותו, משום שאין לדעת מה כתב בצעירותו ומה לאחר מכן. האם רצה להדפיס חידושים אלו, או שכתבם לעצמו, ועוד שאלות נוספות. ראה עוד א' בשן, יהדות מרוקו עברה ותרבותה, תל אביב, תש"ס, עמ' 136.

33 ר' שלמה לבית הלוי בהקדמה לחיבורו לב אבות, שאלוניקי, שכ"ה, דף ב ע"ב כתב, כי את המהדורה הראשונה של הפירוש כתב בהיותו בן עשרים ואחת, ואת המהדורה השנייה, שאותה הוא מדפיס, סיים בהיותו בן שלשים ואחת. כאן הודיע לנו המחבר במפורש כי הוא מדפיס מהדורה שנייה המיוסדת על הראשונה שנכתבה לפני עשר שנים. התיד"א כתב את ספרו שער יוסף על מסכת הוריות ככל הנראה לפני גיל עשרים, אך הדפיסה רק בגיל שלושים ושלוש, משום שעבר על דבריו והוסיף עליהם. ראה מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ח"א, ירושלים, תשס"ה,³ עמ' פח-פט. *

34 אכן לא קבענו כמה עמודי דפוס נקראים ספר, ראה לקמן הערה 36. לדוגמה, ר' אהרן לעווין, הדפיס דרשה אחת בשם 'דבר בעתו', קראקא, תרנ"ט, בהיותו בן י"ט, המכילה כ-70 עמודים. עוד יש לדעת, שיש ספרים שחוברו בגיל צעיר ולא נדפסו, ולפיכך אין לדעת מה טיבם במדויק. כך לדוגמה בשו"ת מנחת שי לר' שמואל יצחק שור, ח"ב, ירושלים, תרע"א, כתב בן המחבר בהקדמה: "כי בהיותו [אביו, המחבר] בן י"א שנה עשה חיבור על מס' נזיר אשר השתוממו כל רואיו". ר' זאב וולף לייטר כתב ספר בשם דברי חכמים על מסכת גיטין לפני היותו בר מצוה, וספר על כללי הש"ס בהיותו בן ט"ו שנים, ושניהם לא נדפסו. ראה על כך בספרו שו"ת בית דוד השלם, מהד' מכון ירושלים, ירושלים, תש"מ, הקדמה, עמ' 14, 17. אגב אוסיף כי בעמ' 16 נכתב, שהוא כתב תשובות בהיותו בן י"ג, אבל בח"א סי' נג, דף כט ע"א ד"ה ומה שהביא, כתב בתשובתו שהוא בן י"א. ויש עוד דוגמאות לספרים שחוברו בגיל צעיר ולא נדפסו.

35 אציין בזה לספר תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה לר' מרדכי שמואל גירונדי עם הוספותיו של ר' חננאל ניפי, טריאסטי, תרי"ג, עמ' 296, אות ג, ששם נכתב על ר' פנחס חי ענו: "התחיל לחבר פסקים הנמצאים כ"י בידי, וחתום עליהן בשנת הת"ס ליצירה, כשהיה בן שמונה שנה, ואחד מהם על ענין הבא בספינה והגיע לנמל בשבת ורוצה לצאת איך יתנהג". יש עוד מגדולי ישראל שכתבו תשובות הלכתיות בגיל צעיר, אבל טרם מצאתי מחבר שכתב תשובה הלכתית בגיל כה צעיר.

דברי אחרים, דברי תורה, ועוד דברים כגון אלו,³⁶ שלא נכתבו כספר, לא נזכיר כאן. הרי לנו אפוא הדוגמאות הבאות:

בהיות ר' יום טוב צהלון (ריט"צ) כבן שבע עשרה-שמונה עשרה שנים הוא הדפיס את פירושו למגילת אסתר הנקרא לקח טוב, צפת, של"ז.³⁷ ר' דוד עראמה הדפיס את חידושו על הרמב"ם בהיותו בן עשרים, ולאחר שעבר עליהם שלוש פעמים.³⁸ ספרו של ר' גרשם חפץ, יד תרוזים, ויניציאה, ת"ס, נדפס בהיותו מתברו בן שבע עשרה.³⁹ ר' שלמה זלמן הענא חיבר את ספרו בנין שלמה, פרנקפורט, תס"ח, בהיותו בן עשרים.⁴⁰ ר' משה חיים לוצאטו הדפיס את חיבורו לשון למודים, מנטובה, תפ"ז,⁴¹ בהיותו בן עשרים.⁴² ר' משה קרנר הדפיס את ספרו הראשון, תורת משה, נאווידוואר, תקמ"ו, טרם הגיעו לגיל עשרים.⁴³ ר' משה אדרעי הדפיס את הספר תורת חיים, לונדון, תקנ"ב, בהיותו בגיל שבע עשרה.⁴⁴ אמנם פרט לשיר שנדפס בהתחלתו, אין בספר זה דברים עצמאיים של המחבר, אלא נכללו בו מאמרים מהזוהר ופסוקים מהתנ"ך ותפילות על פי ספר חמדת ימים,

- 36 יש לציין כי חידושי תורה, הערות והגהות כתבו הרבה חכמים בהיותם צעירים, וכדוגמה אחת בלבד יש להביא מספר אור זרוע לצדיק לר' צדוק הכהן מלובלין, לובלין, תרפ"ט, שבשערו נכתב כי הוא מכיל מספר חיבורים, ואחד מהם "חידושים על איזה הלכות מהרמב"ם וחידושים והערות בדרך קצרה על הרי"ף והמרדכי ונו"כ ממס' ברכות ושבת, וכתוב שם בראש הכתי"ק בזה הלשון 'אלו הכתבים כד הוינא טליא כבן י"ג כתבתי כרך זה'". אפשר לדון אם יש להחשיב זאת כספר בפני עצמו, או כחלק מספר, או כהערות בלבד.
- 37 נראה שבאותה העת היו אתו חיבורים נוספים מוכנים לדפוס. ראה על כך במבואי לשו"ת מהריט"צ החדשות, ירושלים, תשמ"מ, דף 14 ע"א ודף 18 ע"א וע"ב.
- 38 פירוש על הרמב"ם לר"ד עראמה, אמשטרדם, תס"ו, בהקדמה.
- 39 הספר העוסק בענייני חריזה ולשון, נדפס על ידי אבי המחבר. בהקדמתו כתב כי בנו המחבר נולד בשנת תמ"ג ונפטר ממחלה בשנת ת"ס. וראה גם בדברי ההספד עליו בדף סט ע"א, ובדף עב ע"ב שם נזכר היותו בן שבע עשרה שנה.
- 40 כך כתב בהקדמתו לספרו יסוד הניקוד, אמשטרדם, ת"צ: "ספר בנין שלמה אשר חברתי בימי חורפי בהיותי בן עשרים שנה". וכן כתב גם בהקדמתו לספרו צוהר התיבה, ברלין, תצ"ג. לא עלה בידי לברר מתי נולד המחבר, ואני מניח שבנין שלמה נדפס באותה שנה שהוא סיים לחברו, לאמור בהיותו בן עשרים.
- 41 הספר נמסר לדפוס שנתיים קודם לכן, ראה לשון למודים, מהר" א"מ הברמן, ירושלים, תש"ה, מבוא עמ' ח.
- 42 עוד לפני כן הרבה רמח"ל לכתוב, והעובר על ספרו של מ' בניהו, כתבי הקבלה של הרמח"ל, ירושלים, תשל"ט, יראה כהנה וכהנה, ראה לדוגמה עמ' 64, 123, 238. אוסיף עוד כי בהיותו בן שש עשרה נדפס אחד משיריו, ראה מבוא הנ"ל (הערה 41), עמ' ח.
- 43 כך עולה מהקדמתו שנדפסה בראש הספר, שבה הוא מאריך לספר את תולדותיו, ובדף ג ע"ב כתב: "כי אנכי צעיר לימים וקטן בין הקטנים... ואף גם זאת שעדיין לא הגעתי לבן י' לרדוף". באותה העת כבר היה ספרו מוכן לדפוס, ואף קיבל הסכמה מאחד הרבנים שהוא אב"ד מרגילין, וכפי שכתב בדף ג ע"א.*
- 44 בראש ספרו יד משה, אמשטרדם, תקס"ט, כתב שנולד בתשרי שנת תקל"ה. אגב, שם כתב כי ספרו תורת חיים נדפס בשנת "ומבשרי", וזו טעות דפוס הואיל והוא נדפס בשנת תקנ"ב, והאות ר' אינה עולה למניין, וצריך היה להדפיסה קטנה יותר וכמו שנדפס בסוף ההקדמה לספרו תורת חיים.

הנאמרים ב"תיקון לליל הששי לארבעה שבועות שבחודש". ר' שלמה עאבד שלמה משה תווינא, שהיה רב בכלכלתא, הדפיס את ספרו אילה שלוחה, בגדד, תרל"ו, בהיותו בן עשרים שנה.⁴⁵

ר' יעקב שור, החל לחבר את ספרו מאיר עיני חכמים בהיותו בן שלוש עשרה, וסיימו בהיותו בן שש עשרה.⁴⁶ הספר נדפס בלבוב, תרל"א, בהיות המחבר בן שמונה עשרה.⁴⁷ בהקדמתו שנכתבה בהיותו בן שמונה עשרה, הוא מעתיק מכתב שקיבל מאת ר' יעקב יצחק יוטעס בעל שו"ת אהלי יעקב, המשבח את ספרו, ואומר שראוי להדפיסו ואל יחוש לאומרים שהוא עדיין צעיר לימים. בראש הספר נמצאת הסכמתו של ר' יוסף שאול נתנזון שבין השאר נכתב בה:

והנה ביקש מעמדי הבן יקיר הנ"ל לת[ת] תעודתי בזה, ולמען הלהיב לכבו לתורה אמרתי השורה הזאת תהיה לעדה כי מאוד הוטב בעיני, וכמה הערות כתבתי על הגליון ספרו מה שלכו ראה בזה, אלה דברי המדבר למען התורה והמצוה כי ממנו ילמדו הצעיר[ים] לימים מוסר, [כי הבן יקיר הנ"ל הוא כעת רק בן שמונה עשרה שנים]⁴⁸ אשר ישיבו לת[ו]רת ד' ולא יתורו אחרי ההבל ויהבלו.

הרי לנו דוגמה נוספת. בישיבת חכמי לובלין הוקם ועד מיוחד מתלמידיה המובחרים של הישיבה בשם "מפיצי אור המאיר", שתפקידו היה להוציא לאור את ספריהם של בחורי הישיבה הצעירים.⁴⁹ אחד מהספרים שיצא לאור על ידיהם הוא הספר בכורי אביב לר' משה רוטנברג, שנדפס בלובלין בשלהי שנת תרצ"ט. מהוצאה זו שרד רק עותק אחד ששלח המחבר לר' חיים עוזר גרודז'נסקי לוילנא.⁵⁰ המחבר זכה להוציא מהדורה שנייה של הספר, סנט לואיס, תש"ז. בסוף הקדמתו כתב כי את הספר חיבר בהיותו בן שבע עשרה שנים.*

ר' שלמה גורן⁵¹ הדפיס את ספרו נזר הקדש, ירושלים, תרצ"ה,⁵² בהיותו בן שבע עשרה.⁵³ ר' אליעזר יהודה ולדינברג הדפיס את ספרו דבר אליעזר, ירושלים, תרצ"ה, בהיותו בן

45 ראה ספר אילה שלוחה-קרן ישועה, מהד' מכוון ניר דוד, רמת גן, תשנ"ב, בתחילת הספר תולדות בית תווינא, עמ' 13.

46 כן כתב בהקדמה לספרו, כי בשנת תרכ"ו היה בן יג שנה, וסיימו בשנת תרכ"ט בהיותו בן טז שנה.

47 רי"ח סופר, שם בצלאל, ירושלים, תשנ"ה, אות ג, עמ' כח-ל, הראה שיש דברים שהמחבר נשחבש בהם, או שכתב בלשון מדברת גדולות על ראשונים, הואיל וכתב ספר זה בקטנותו.

48 הסוגריים המרובעים הללו נמצאים במקור, שאר הסוגריים הם תיקונים שלי.

49 ראה רא"ד מגדלבוים, ישיבת חכמי לובלין, ח"ב, בני ברק, תשנ"ד, עמ' לב-לו. מגדלבוים הזכיר שם כמה ספרים שנכתבו בידי תלמידים צעירים, אולם לא טרחתי לברר את שנותם של הכותבים, פרט לספר הנזכר בפנים, שבו כתב המחבר במפורש את גילו.

50 ראה בהקדמתו הארוכה של המחבר, שנכתבה במהדורה השנייה, על כל הקורות אותו.

51 על ר"ע יוסף ראה ב' לאו, ממרן עד מרן, תל אביב, תשס"ה, בפרק הראשון הנקרא: "חיבור תורני בגיל 17". אולם חיבורים אלו לא נדפסו בצעירותו אלא מאוחר יתר, ורק חלק קטן מהם נדפס.

52 המחבר לא כתב הקדמה לספר. במקום זאת נדפסה הקדמה מחברי הועד הכותבים כי המחבר לא רצה להדפיס את חיידושו מפני היותו צעיר, אבל הם הפצירו בו לתת להם רשות להדפיסם, והוא נעתר

תשע עשרה.⁵⁴ ר' משה ארבל הדפיס את ספרו וישמע משה, פתח תקוה, תשס"ט, בהיותו בן חמש עשרה.⁵⁵ חלקו הראשון של הספר כולל שו"ת שרובם מחכמי דורנו, אבל יש ביניהן גם מאת המחבר. *

ברור כי פרסום ספר בגיל צעיר יכול לעורר תרעומת על המחבר, שמיהר ופרסם את חברו. עם זאת, בדוגמאות שראינו עד הנה, המחבר הצעיר לא מצא לנכון להעלים את שמו. אכן בשנת שנ"ח נדפס בפראג ספר בחינת עולם עם פירוש ממחבר צעיר שבחר להעלים את שמו. היה זה ר' יו"ט ליפמן הלר בעל תוספת יום טוב, שהיה אז בן תשע עשרה שנים, ונראה שמשום כך העלים את שמו.⁵⁶

מצאנו חכם נוסף שפרסם חוברת בהיותו בן חמש עשרה שנים, והעלים את שמו. אלא במקרה זה ככל הנראה היתה לו סיבה אחרת להעלמת שמו. כוונתי לר' זכריה ישעיהו הכהן יאללעש שפרסם חוברת בשם דובר משרים, לבוב, תקצ"א. המחבר טען בה כי הגהות מהר"ם יפה שנדפסו בש"ס דפוס וויין אינן למהר"ם יפה. הואיל ור' משה סופר בעל חתם סופר הסכים על ש"ס וויין, הרי שיש בחוברת זו התנצחות כנגדו, ולכן מסתבר כי זו הסיבה שגרמה למחבר להעלים את שמו. ואכן ר"מ סופר שלח למחבר מכתבים חריפים בנושא זה.⁵⁷ בדומה לכך נהג ר' יוסף צובירי שפרסם את ספרו אמונת השם, ירושלים, תרצ"ז-תרצ"ח בגיל שמונה עשרה שנים. אף הוא העלים את שמו, משום שבספר זה התנצח עם מי שכנגדו. לאמור, הספר נכתב כתשובה נגדית לספרו של ר' יוסף קאפח

לבקשתם. בסוף הקדמה זו הודה הועד לנדיב מר צלאל דוועליצקי שבכספו יצא הספר לאור. גם הראי"ה קוק ורא"ז מלצר מודים לו בסוף דברי הסכמתם לספר. ללמדך עד כמה חשובה היתה תמיכתו במחבר. אכן בספרו השני שערי טהרה, ירושלים, ת"ש, כתב הרב גורן באופן בולט שתי ברכות ותודות. האחת להוריו, ובצידה "ברכה לראש משביר" וכו'. לאור זאת תמוהה העובדה שבספר 'הרב שלמה גורן, בעוז ומוקיר תורה מר צלאל דבליצקי' וכו'. לאור זאת תמוהה העובדה שבספר 'הרב שלמה גורן, בעוז ותעצומות, אוטוביוגרפיה' בעריכת אבי רט, ישראל, 2013, עמ' 72-73, נכתב על תמיכתו של הנדיב, אבל שמו של הנדיב אינו נזכר כל עיקר. במהדורה שנייה יש תיקון קל ונכתב: "אותו יהודי ששמו היה ר' צלאל". אבל עדיין הועלם שם משפחתו, והתמיהה במקומה עומדת, מה ראה העורך, גם במהדורה שנייה, להעלים את פרטיו של הנדיב, שהרב גורן והרבנים המסכימים ראו לנכון להודות לו במיוחד.

53 לספר יש הסכמות מאת ראי"ה קוק ורא"ז מלצר, המשבחים מאוד את המחבר.

54 כך כתב המחבר בהקדמתו הנקראת ראש מילין. העירני על ספר זה רי"י סטל.

55 ראה הקדמה לספר, עמ' ד. בראש הספר נדפסו הסכמות מאת רש"מ עמאר אב"ד פתח תקוה, ור"א חפוטא.

56 בשער בחינת עולם שנדפס בלמברג, תרט"ז, נכתב בשער: "הפי' היקר הזה נדפס בפראג שנת י"ש"מ"ח ויען כי צעיר לימים הי' אז בהולידו, לכן העלים את שמו ושמהו ברמז בהקדמתו המתחלת בשמו [ההתחלה היא: יתברך ויתרומם מלכינו ט"ר"ב], והוספתי גרש להראות את הרמז, וכא רעהו הגאון יוסף דעת וגלה סודו וז"ל בהקדמתו שם, ורצייתי לחבר פי' על מאמר בחינת עולם לולא שקדמני הזריז והנשכר החכם השלם האלוף כמוהו"ר יו"ט ליפמן הלוי עכ"ל, ובספרו מגילת איבה שמה הודיע כי הוא הי' מחברו". ראה מגילת איבה, מהד' ר"י ורשנר, ירושלים, תשנ"ט, עמ' לד, והערה יא.

57 על כל העניין ראה עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 333-335.

מלחמות השם, ירושלים, תרצ"א, שבו יצא ר"י קאפח בחריפות נגד ספר הזוהר וחכמת הקבלה. ר"י צובירי חשש לגלות את שמו פן יבולע לו.⁵⁸ לא אמנע מלציין כאן לירחון התורני אהל תורה שיצא בקראקא בשנים תרפ"ח-תרצ"ב, שעורכו היה ר' פנחס הירשפרונג. ר' פנחס נולד בשנת תרע"ב, ונמצא שהיה בתפקיד עורך כבר בגיל שש עשרה שנים. בירחון זה נדפסו חידושי תורה ותשובות מרבנים חשובים מאוד, ועל כן לפנינו תופעה יוצאת מהכלל, של עורך בגיל כה צעיר. על כך יש להוסיף כי בשער החוברות מציין העורך שהוא חיבר ספר בשם פרי פנחס. אם כן לפנינו גם מחבר צעיר.⁵⁹

נוסיף עוד דוגמה של ספר שחובר בגיל צעיר, אבל נתפרסם רק כמאה שנים לאחר פטירת המחבר. כוונתי לספר שבת אחים על כללי הש"ס, שנכתב בידי ר' אליהו דוד רבינוביץ תאומים [=אדר"ת] ואחיו ר' צבי יהודה רבינוביץ תאומים, בהיותם בני שלוש עשרה-ארבע עשרה שנים, שיצא לאור רק בימינו, ירושלים, תשס"ג.⁶⁰ על האמור נוסף כי יש ספרים שבשעריהם צויין שהמחבר הוא רך בשנים, אלא שלא צויין גילו של המחבר, ואין דרך לבררו. כך לדוגמה בשער ספרו של ר' שמואל אריפול, אגדת שמואל, ויניציאה, של"ו, נכתב בשער: "חברו החכם הותיק אב בחכמה ורך בשני". ר"א לונטשיץ הדפיס את ספרו הראשון עיר גבורים, כזל, ש"מ, ובשערו נכתב כי חיברו "האב בחכמה ורך בשנים".⁶¹ בשערו של ספר גבעת המורה לר"י בר יצחק הלוי, פראג, שע"ב, נדפס בשער: "אשר איזן וחקיקר הפלסוף (!) האלהי א"ב⁶² בחכמה ור"ך בשנים".⁶³ בשער הספר 'בשם קדמון', לר"מ פרובינצאלו, ויניציאה, שנ"ז, שנדפס על ידי נכדיו: "חברו בימי בחרותו", ואין לדעת מה היה גילו בזמן שחיברו.

58 ראה על כל העניין ש' גליק, אשנב לספרות התשובות, ניו יורק וירושלים, תשע"ב, עמ' 256-257. גליק ציין בהערה למאמרו של טובי שסבור כי המחבר הוא ר' יחיא ערוסי, שעזרו לו כמה מחכמי צנעא. ויש להוסיף את ר"ב צברי, אורח לצדיק, [חמ"ד], תש"ע, עמ' תנט-תסג, הסבור אף הוא שר"י צובירי אינו מחבר הספר, אלא הספר חובר בידי כמה חכמים בדומה למה שכתב טובי, וכי על ידם עוררו עוד חכמים שאחד מהם היה ר"י צובירי. *

59 בספר שמן ששון מחבריך לרש"ד וולפה, [קרית גת], תשנ"ה, עמ' 173; וכן בספר גדולת פנחס, יוצא לאור על ידי מכון אור יחזקאל, ברוקלין, תשנ"ט, עמ' יד, אות ב, נכתב כי הספר חובר בטרם היות המחבר בר מצוה. לעת עתה לא מצאתי ספר זה בקטלוגים או בספריות, ואפשר שלא נדפס, אם כי בספר שמן ששון כתב שנדפס. חתנו של הרב הירשפרונג, הלא הוא ידידי ד"ר יהושע צבי יודא (טיבור דז'ודה) המתגורר בטורונטו, הודיעני כי ככל הידוע למשפחת המחבר הספר אכן נדפס. לכן, לאחר המלחמה ניסה המחבר לאתר לפחות עותק אחד של הספר, ולא עלה בידו.

60 ראה בהקדמה שכתב ר' יעקב רבינוביץ תאומים, שהוא ניין של המחבר ר' צבי יהודה, בעמ' 15.

61 ואכן בהקדמתו לספרו עוללות אפרים כתב: "בימי חורפי חברתי ספר מוסר הנקרא עיר גבורים", אבל אין לדעת בן כמה היה המחבר באותה העת.

62 לא נחברר לי מה משמעות הגרש כאן ובמלה הבאה. ר"מ שפרבר הציע שאולי יש כאן רמו שהמחבר היה בן כ"ב. על צעירותו של המחבר אתה קורא גם בכל ההסכמות שניתנו לספר.

63 בשער ספרו כתונת פסים, פראג, שע"ד, נדפס: "אשר דרש הפלסוף (!) היקר", אבל בהסכמת ר' אהרן זעליג בן מהר"ר נפתלי הירץ, הוא מכונה אברך.

יש שקיצרו וכתבו רק שהמחבר הוא אבר"ך, שפירושו כידוע: אב בחכמה ורך בשנים. כך נדפס בשערו של ספר הדרשות אוזן שמואל, לר' שמואל די אבילה, אמשטרדם, תע"ה: "אשר חיבר האבר"ך החכם". הספר נדפס בהיות המחבר בן עשרים ושבע שנים, אבל יש בו דרשות שדרש בהיותו בגיל עשרים, ואף קודם לכך.⁶⁴ יש עוד חכמים שדרשו בגיל צעיר, ולא נאריך בזה.⁶⁵

✱

ד. יחס המחבר לדברי תורה שאמר או כתב בהיותו צעיר

יש חכמים שלא ציינו כי כתבו ספרים בילדותם, אבל עם זאת אתה מוצא שציינו כי דבר זה או אחר אמרו בילדותם. בדרך כלל הם רק ציינו זאת, ולא הוסיפו על כך דבר. נראה כי דברים שנאמרו בהיותם צעירים היו חביבים עליהם, ולכן מצאו לנכון לשלבם בדבריהם.⁶⁶ הרי לנו מספר דוגמאות מחכמי הראשונים. ר' זרחיה הלוי כתב בהקדמתו לספר המאור כי יכלול בספרו גם: "וראשי דברים שכתבתי לי בילדותי לזכרון".⁶⁷ הרמב"ן כתב:⁶⁸ "ודבר זה חידשתי אותו בילדותי". המאירי כתב:⁶⁹ "וכבר הייתי חוכך בזה בילדותי להחמיר... ומ"מ גדולי הדור חלקו בה עלי ונעניתי להם מפני שהדעת נוטה כדבריהם". הריטב"א כתב:⁷⁰ "ובילדותי כתבתי בזה פנים אחרים במהדורא קמא, אבל זו שנראית לי עתה בזקנותי והאל ברחמיו יבחר לנו האמת".

גם בין האחרונים מצאנו חכמים שלעתים ציינו כי אמרו, או כתבו, דבר מסויים בילדותם.⁷¹ רובם ציינו דבר זה מבלי להסביר מדוע ציינו פרט זה, אולם יש שעשו כן והוסיפו הסבר על כך כפי שנראה עתה.⁷²

64 על פי התאריכים הנמצאים בדרשות, וגילו של המחבר המוזכר שם, עולה כי הוא נולד בשנת תמ"ח. נציין כמה דרשות, ובראשונה אכתוב גם את התאריך. בחלק למעלת התשובה, בסוף דרוש א, דף ד ע"א: "זה הדרוש כוננתיו ודרשתיו ברבים בהיותי בן עשרים ואחת שנה שנת... ותבונה... לפ"ק"; בסוף דרוש ב דף ו ע"ב: "בן עשרים שנה"; סוף דרוש ד, דף יא ע"א: "בן כ"ב שנה"; חלק לשבת הגדול, סוף דרוש ג, דף יט ע"א: "בהיותי בן חשע עשרה שנה", ועוד.

65 די לציין את החיד"א שעשה כן, ראה מ' בניהו, רבי חיים (לעיל הערה 33), עמ' י, יב.

66 כדברי רמ"י צוויג בשו"ת אהל משה, ירושלים, תש"ט, סוף סי' נג: "ידעתי שיש לכנות ולסתור בדברי, אך מחמת חביבות טל ילדותי הבאתי כאן".

67 וכן בראש השנה יא ע"א ד"ה ונשתנו: "אני זכור כי ראיתי בילדותי" (מובאה זו אינה שייכת לענייננו והבאתיה לשלימות האיזכורים), כבא בתרא ל ע"ב ד"ה אמר רב: "ובילדותי הגהתי", חולין יב ע"א ד"ה אמר רב: "יראתי לומר דבר זה בילדותי".

68 דרשת הרמב"ן לראש השנה, בתוך: רח"ד שעוועל, כתבי רמב"ן, ירושלים, תשכ"ג, עמ' רכח.

69 בית הכחירה על עבודה זרה, פ"ה, מהד' ר"א סופר עמ' 284. בית הכחירה לסוטה ד ע"ב ד"ה הגאון: "וכבר ביארנו ענינם בארכה בילדותינו בחבור התשובה". במקומות נוספים שבהם מזכיר המאירי את חיבור התשובה הוא מציין כי חיברו בילדותו.

70 חידושי ריטב"א לשבועות כו ע"ב, ד"ה וכן הוא.

71 יש דוגמאות רבות, ואסתפק במעט. ר' ישעיה הורוויץ בשני לוחות הברית ציין כמה פעמים שדרושים מסויימים כתב בילדותו, כגון במסכת יומא, נר מצוה, ד"ה עד כאן בארתי שלוש. בשו"ת הרד"ך בית כד: "וכן נמי כתבתי אחד אשר פסקתי בילדותי במעשה שאירע בקורפו ועתה חוזר אני בי".

(א) בגיל צעיר יש נטיה להחמיר

כתב ר' יחזקאל לנדא: ⁷³

אמר יחזקאל תשובה זו כתבתי בילדותי זה ערך שלושים ושש שנה, ומחמת שהייתי צעיר לימים הייתי מיראי הוראה ביותר, ונטיתי ברוב הסברות להחמיר יותר מלהקל. ⁷⁴ *

על יסוד דברים אלו כתב ר' אריה ליבוש בולחובר: ⁷⁵

ואזכיר מילתא דתמיה לי, כי מעולם תמה אני על הרב בעל לבושי שרד כי כל הוגה בספרו רואה אשר בקונטרס שבירת עצמות הוא מגבב חומרות על גבי חומרות וברוב סברות נוטה להחמיר, ובקונטרס טרפות הריאה אדרבה הוא מיקל הרבה בפרט נגד התבואות שור, ומחפש יותר קולות וברוב סברותיו נוטה להקל, ורמי דידיה אדידיה. וטעם הדבר נראה לפי מה שראיתי בגודע ביהודה חלק אהע"ז בהג"ה בסי' כח שכתב זה לשונו, אמר יחזקאל... יותר מלהקל. וכן אנכי אומר על הרב לבושי שרד, כי בילדותו נטה ברוב הסברות להחמיר בקונטרס שבירת עצמות, ובזקנותו חבר דיני טרפות הריאה ואז ת"ח מתישבת עליהם דעתם, ⁷⁶ לכן נטה להקל.

*

שו"ת שאילת יעב"ץ ח"ב סי' קלג: "כך כתבתי בילדותי ואף אם עקב רוח אחרת אתי בזה... מ"מ אינו מפסיד במ"ש כאן מאז. לכן משנה לא זוה ממקומה". שו"ת בית שערים, יו"ד, סי' שנד: "גם אני אמרתי כן בילדותי בהיותי כבר ארבסר". שו"ת שארית יעקב לר' יעקב זאב כהנא, וילנא, תרנ"ה, דף קז ע"א: "הדרן על מסכת גיטין, זה החידוש אמרתי בעת סיום מס' גיטין כד הוינא טליא בעת יג"ש" [=יג שנים]. לאידך גיסא, תשובות ר' עקיבא איגר סי' ל, לב, נכתבו בהיות כבן ט"ז (בשבעת ימי המשתה), ולא ציין זאת, לאמור, צעירותו לא ביישה את זקנותו. ראה ר"ש הירשלער, מאורן של ישראל, ברוקלין, תש"ן, עמ' נא-נד, ובהערה 19 בשם החזון איש, שתשובות אלו בעמקות כמו אלו שכתב בזקנותו. *

72 יש שעשו כן לזכרון. כך ר' שבתי באר בעל שו"ת באר עשק, שיכל את בנו ר' גדליה, שהיה בן י"ט שנים, וזכרון לבנו הדפיס תשובה ממנו, והיא האחרונה בספר, סי' קיב. כן כתב ר' שבתי בהקדמתו.

73 שו"ת נודע ביהודה, מה"ק, אהע"ז סי' כח, בהגהה.

74 בספר זכרון אברהם דוב לרא"ד אפרתי, בני ברק, [חש"ד], דף עג ע"א, כתב על דברי הגמ' בנדה יד ע"א: "אמר ר' יוסף כל ימיו של ר' חייא טימא ולעת זקנה טיהר", כי "מכאן מקור למאמר שדרכן של ת"ח מקילין לעת זקנתן". אין כוונתו למאמר חז"ל, אלא כוונתו שכך שגור בפי הבריות.

75 שו"ת שם אריה, וילנא, תרל"ג, בחלק הוספות לשאלות שם אריה, סוף סי' יב, דף קלט ע"ד. ציין לכך רמ"ג ירושלימסקי, באר משה, מהר" מכוון ירושלים, ח"ב, ירושלים, תשס"ג, מאמר זכרון טוב, סי' טו"ב, דף שלה ע"ב.

76 כוונתו למשנה סוף קנים: "רבי שמעון בן עקשיא אומר זקני עם הארץ כל זמן שמזקינין דעתן מיטרפת עליהן שנאמר (איוב יב, כ) מסיר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח, אבל זקני תורה אינן כן אלא כל זמן שמזקינין דעתן מתישבת עליהן שנאמר (שם שם, ב) בישישים חכמה ואורך ימים תבונה". וכן בשבת קנב ע"א: "תניא, רבי ישמעאל ברבי יוסי אומר, תלמידי חכמים, כל זמן שמזקינין חכמה נתוספת בהם, שנאמר בישישים חכמה וארך ימים תבונה. ועמי הארץ, כל זמן שמזקינין טפשות נתוספת בהן, שנאמר מסיר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח".

(ב) בגיל צעיר כוח העיון חזק יותר

מחברים רבים מציינים כי בצעירותם כתבו תשובה או חידוש מסויים בדרך הפלפול. ואכן דומה כי דרך כתיבה זו היתה מתאימה לצעירים, ואילו מאוחר יותר דעתו של המחבר נתיישרה יותר, או כוחותיו נחלשו, ולכן הוא עזב את דרך הפלפול. כך כתב ר' יחזקאל לנדא: ⁷⁷ "ולכן מה שבניתי בילדותי לא אסתור בזקנותי, כי אז בילדותי היה כח עיוני יותר חזק אצלי מאשר עתה, לעת תשות כחי מאד". כך כתב גם ר' שלמה קלוגר: ⁷⁸ "והנה רום מעלתו האריך קצת בזה בפלפול כדרך הילדות וכן היה דרכי בילדותי, אך כעת לא מצינא לסגויי בהדיה, כי אני זקן וחלש כח מאוד ומוטרד". ר' מאיר צבי ויטמאיר בהדפיסו את ספר תשובותיו כתב את הדברים הבאים: ⁷⁹

ועתה לעת זקנתי נתעוררתי בעזה"י להדפיס מעט משו"ת שתחת ידי על ד' חלקי שולחן ערוך, ובעמל רב קבצת[ים] להעתיקם, וגם הוכרחתי בכמה מקומות לתקן הדברים, כי בימי הנעורים השכל נוטה יותר לחריפות ופלפולים, אם גם לא יכוננו למטרת האמת, והוצרכתי פעם להוסיף ופעם לגרוע.

בשער הספר כתב:

הן הנה מקצת הדברים אשר השבתי לשואלי מעת שנתקבלתי בילדותי (בחורף תקפ"ד) לרב אב"ד בק' טרעבוולא ⁸⁰ ואח"ז (בסוף קיץ תרפ"ה) לרב אב"ד פ"ק סאמבור והגליל.

על פי הידוע לנו הוא היה בן עשרים ושבע בחורף תקפ"ד, ⁸¹ ונמצא שלדבריו בגיל זה עדיין השכל נוטה יותר לחריפות ופלפולים, ולכן יתכן שיש דברים "שלא יכוננו למטרת האמת". מדברים אלו משתמע כי הוא מודה שבתשובות שהשיב בילדותו אפשר שהיו דברים שלא כהלכה. ואכן דברים שנאמרו בגיל צעיר צריכים בחינה נוספת, וכפי שנראה עתה.

(ג) דברי תורה שנאמרו בגיל צעיר זקוקים לעיון נוסף מצד הלומד בהם

כתב ר' אריה ליב הכהן בהקדמתו לחיבורו שב שמעתתא:

הקונטרס הזה חברתיהו בעודי בימי הילדות והשחרות... אולם מאשר יגורתי מפני השגיאה אשר עלי נתיב מחקר בני הנעורים, ומרשתי הטעות אשר לפעמים פרושה

77 נודע ביהודה, מה"ת, אהע"ז, סי' ס.

78 קנאת סופרים, למברג, תר"ך, להלכות נדה סי' קצא, תשובה לר, דף נו ע"ד.

79 שו"ת רמ"ץ, ח"א, פרעמישלא, תרל"ב, הקדמה.

80 ראה גם ביו"ד, סי' כח (ב): "ובילדותי בהיותי אבד"ק טרעבוולא היו לי כמה שאלות בענין דריסה וכתבתי תשובות ארוכות ונאבדו מידי".

81 ראה י"מ פלס, 'הגאון רבי צבי מאיר ויטמאיר: והשגותיו בכתי"ק על תשובת ה"חתם סופר" אליו, ישורון, כג (תש"ע), עמ' תקפו-תקפו.

יירא לבי, וגם מפני שנתערבו בו הלכות רבות וענינים יתכוללו בו מאוד, מעגלותיו נעו נפוצו על פני כל הש"ס, ולבלתי בלולים יעלו⁸² על מכבש הדפוס ויצא חצץ כולו, על כן לא קדמתי להעלותו לבית הדפוס עד יחקו מילי בספר הואלתי לפלס כל נתיבותיהם בפלס ומאזני המשפט, ולתור ולחקור ולחפש כל חדריו, מששתי כל כליו, זקקתיו שבעתים, ומכשוליו הרימותי, צרפתיו ובחנתיו, ואשר לא ישר בעיני הפעם הבדלתי מתוכו.

הואיל ור' אריה כתב את החיבור בצעירותו, הוא חשש שמא משום כך יש בו טעויות, ולכן לא הדפיסו. עתה הוא החליט להדפיסו, אבל הוא עשה כן רק לאחר שעבר שוב על החיבור, בדקו היטב והסיר את מה שאינו ראוי לדפוס⁸³ לפי דעתו כעת. ר' משה רוטמן כתב:⁸³

האמת כי בזה החיבור נמצאים כמה וכמה ענינים אשר הם אצלי עוד מימי נעורי ועלומי, וגם איזהו מהן שנכתבו כחמשים שנה למפרע, והמעתיק הוא מעתיק כדרכו מבלי שים לב על כל פרט כראוי, וחשבתי ימים מקדם כי אעבור פרשתא דא ואתנייה מחדש, אבל לא עלתה בידי, יען כי מאוד קשה עתיקי מחדתא, וכיחוד בימי זקנה דלא ככחי אז כחי עתה, כאשר הייתי למוד בימי בחרות לשים לילה כיום יאיר, ולהיות נעור בכמה לילות, אז הייתי בעיניו כמוצאת שלום, ואין דנין אי אפשר מאפשר.

וכעין זה כתב ר' חיים עוזר גרודז'נסקי בהקדמתו לספרו אחיעזר:⁸⁴

כלולים בזה איזה קונטרסים ומכתבים ערוכים וכתובים משחר טל ילדותי, אשר היה עלי לבקר לזרות ולהבר ולסדר מחדש מהשו"ת, לפעמים בא בארוכה ופעמים בקצרה, כאשר לא יכלתי עוד להתהלך ברחבה ולהעמיק חקר בכל ענין.

ניתן להסמיק לכאן את דברי ר"ח בן עטר:⁸⁵

שאנו רואים כי כשזיקין האדם תתמעט הבנתו, ואפילו איש חכם לא יוכל לצאת ולבא במלחמתה של תורה ויתמעטו הרגשותיו, הגם שאמרו ז"ל (קנים פ"ג מ"ו)

82 כלומר, כדי שלא יעלה מעורבב (בלול) על מכבש הדפוס. המחבר השתמש כאן במליצה על פי הכתוב: ובלולים יעלו (מלכים א' ו', ח), ופירש רש"י: "והוא בנין עמוד אבנים עשוי מעלות מעלות, וההולך בהן דומה כמקיף סביבות עמוד, ועולין בו כמה וכמה אמות גבוה".

83 שו"ת ברוך השם, ברדיטשוב, תרע"א, התנצלות המחבר.

84 אחיעזר, ח"ג, וילנא, תרצ"ט.

85 בפירושו אור החיים, בראשית מז, כט, ד"ה ויקרבו. בדברי בעל אור החיים האריכו האחרונים ליישבם עם האמור בשבת (קנב ע"א): "תלמידי חכמים כל זמן שמזקינין חכמה נתוספת בהם", ואין כאן מקומו. ראה רא"נ קליין, רד"א מגדלבוים, ר"י לפקוביץ, דף על הדף, כרך כג, ירושלים, תשע"ב, עמ' תכ-תכג, ששם הובא חומר רב בעניין.

זקני תורה דעתם מתיישבת עליהם, דקדקו לומר מתישבת, לשלול דעתם של זקני עמי הארץ שמתטרפת, ולעולם כח השכלי והתבוני יאפס.

אבל לא כולם הכינו לדפוס ובדקו את הדברים שכתבו בצעירותם, אלא היו שהדפיסום כפי שהם. הנה ר' משה מרדכי יוסף מיוחס כתב חידושים ותשובות עד היותו בן י"ח, וקראם בשם מים ראשונים, וצירפם לספרו מים שאל, שאלוניקי, תקנ"ט. בראש קונטרס⁸⁶ מים ראשונים הוא מתנצל על שלא חזר על דבריו אלא הדפיסם כפי שהם:⁸⁷

דברים ככתבם על הש"ס, ויש מהם על רבינו הרמב"ם, ויש מהם איזה שאלות נשאלתי מימי קדם בהיותי בן טו"ב שנה⁸⁸ עד תשלום י"ח, וסבור הייתי לחזור בכל הענינים ולכררם וצרות הזמן וטרדותיו לא יתנוני... סמכתי על המעיין... ויעמיק על דברי כי לפום חורפ'ה⁸⁹ המצא ימצא דבר או חצי דבר שרות חכמים נוחה הימנו.

המחבר הצדיק את הדפסת דבריו ללא בדיקתם בכך שהוא סומך על המעיין שידע לבדוק את דבריו. כמו כן הוסיף עוד פרט, שאף אם ימצא דבר אחד טוב בספרו, הרי יש בכך כדי להצדיק את ההדפסה. דברים אלו מזכירים לנו את המאמר המקובל בידי כמה וכמה מחברים, כי דבר טוב אחד מציל על כל הספר.⁹⁰ הנצי"ב כתב בהקדמתו לשו"ת משיב דבר:

ובאשר לא היה בדעתי בשעה שכתבתי איזה תשובה להוציא לאור הדפוס ולעשות מזה חבור והלכה בישראל גם לאחר מותי, ע"כ לא הארכתי כי אם לפי צורך הענין. רק אחר שזקנתי... ובאתי לפ"ק⁹¹ ווארשא המעטירה... השיאוני ויכלו לי להוציא התשובות לדפוס, ואם כי לא עצרתי כח בחליי לחזור ולעיין בכל התשובות אם יצאו מתחת ידי כהוגן, וגם כי הרכה מהם כתבתי בעודני צעיר לימים, ולבא דאינשי אינשי וכמו ברבינו הקדוש בריש פרק הזהב (בבא מציעא מד ע"א) דנשתנה דעתו והסכמתו בימי זקנותו מאשר החליט בימי נעוריו, ומה תאמר נפשי לבטוח על דעת נעורי ויד עניי הדעה אנן, אבל מה אעשה ואין בי כח עתה לזה.

לאמור, אף הוא סבור שיש לעבור על דברים שנכתבו בגיל צעיר טרם יפורסמו, אלא שאינו יכול לעשות כן מפני שתש כוחו, ועל כן הוא מדפיס את הדברים כפי שהם.⁹²

86 כך המחבר קרא לספר, ואולי לאו דווקא. מכל מקום לפנינו עא תשובות, בכ"ב דפיס.

87 מים שאל, דף נז ע"ב. לספר מים שאל יש הסכמה מאת רבני ירושלים, אבל אין היא עוסקת כלל בספר, אלא בעניין אחר לחלוטין, ולא ברור מה טעם נדפסה בספר.

88 בדף פ רע"ג כחוב: "שנת התקי"ג בהיותי בן ט"ו שנה".

89 הגרש מציין כי זו מליצה, ואכן המלה 'חורפה' כאן היא בעלת משמעות כפולה. חריפות מלשון חידוד, וחריפות מלשון צעיר.

90 על מאמר זה אכתוב אי"ה במקום אחר.*

91 לפה קהילת.

92 כדאי להעיר כי הדברים עד עתה אמורים כשמדובר בחיבור רגיל, אך בחיבור 'נבואי' אפשר שיש עדיפות למחברים צעירים, כנראה על פי האמור במסכת בבא בתרא דף יב ע"ב: "א"ר יוחנן, מיום

ה. המחבר עיכב את פרסום ספרו מפני היותו צעיר

יש מחברים שאמנם כתבו ספר בגיל צעיר, אבל חשבו שאין זה נכון להדפיסו טרם הגיעם לגיל מבוגר.

ר' אפרים העקשר כתב:⁹³

כי כן צויתתי, מפי אבא מארי אשר בשנת יוסיף דע"ת יוסיף מכאוב נפטר באהבה רבה ונלקח ממני נזר תפארתתי, וכמה פעמים הפציר בי להדפיס מחידושי פוסקים אשר העליתי במצודתי, וזאת היתה תשובתי, עדיין לא קששתי, אם ה' חפץ בי ויאריך ימי צבאי, את דבריך אמלא ואהיה נאמן בבריתתי, וסהדי במרומים שזה כלל מלבי נשכחתי, אמנם שזה שנה וחצי הלכה עפ"י המעשה נזכרתי, ונוראוני(י)[ת] על זה נפלאתי, ואצלי בלי ספק שזה פעל ועשה אבי זצ"ל להזכירני לקיים הבטחתי⁹⁴...

כך כתב ר' צבי הירש אייזנשטט בהקדמתו לפתחי תשובה, על שולחן ערוך יורה דעה:⁹⁵

והנה באמת דעתי היתה להתעכב מהביא לדפוס ספר זה עד שאבוא בימים, ותעדר שלהבת הגידול והצמיחה המערכבת, ואז אבחר הענינים הראויים. ואחרי שובי נחמתי כי קצרו ימי אנוש להגדיל עצה עלי תבל לאמר עוד חזון למועד... אל תאמר לכשאפנה⁹⁶ כו'.

לאמור, המחבר רצה לעכב את הדפסת הספר משום שהוא צעיר, ואופיו של גיל זה אינו מתאים לחיבור ספר. אבל הואיל ואדם אינו יודע מה מידת ימיו, לכן החליט להדפיסו. במקרה זה רצה המחבר לעכב את ההדפסה אבל בפועל לא עיכבה. עתה נביא מחברים שדחו ממש את ההדפסה.

ספר שערי תורה, חלק ראשון, וויז, תקפ"א, שחיבר ר' בנימין וולף לעוו, היה מוכן לדפוס עם הסכמות בהיות המחבר בן עשרים ושש, אך המחבר עיכב את הדפסתו עד הגיעו לגיל ארבעים, וכפי שכתב בהקדמתו:

וזהו יותר משמנה עשר שנה אשר נתנו לי הרבנים הגאונים חכמי הזמן ממדינת פולין הסכמות להדפיס דברים אשר חנני אלקים, ואולם מחמת כי הייתי אז צעיר לימים יראתי משגיאה העלול בטבע לרך בשנים, אמרתי אל לבי עת לחשות עד שיאריך ה' ימי ואבוא לימי בינה כמארז"ל בן ארבעים לבינה (אבות ה, כא), אחזור על לימודי היטב ולעשות מהדורא בתרא כדי שיהיו הדברים מזוקקים, וזהו כארבעה

שחרב בית המקדש, ניטלה נבואה מן הנביאים וניתנה לשוטים ולתינוקות". כך אנו מוצאים לנביאים צעירים, תינוקות ממש, שדבריהם נכתבו ופורסמו. ראה רי"י סטל, סודי תומש ושאר, ירושלים, תשס"ט, עמ' קצב-קצג.

93 בהקדמתו לספרו לויית חן, אלטונא, תצ"ב. ר' אפרים, שהיה דיין באלטונא, נפטר בשנת תקי"ט.

94 והוא ממשיך וכותב מה גרם לו להדפיס את החיבור.

95 העתקתי על פי שולחן ערוך השלם, מהד' מכון ירושלים, תשנ"ו, ח"א, מבוא, עמ' 98-99.

96 על פי אבות ב, ד: "אל תאמר לכשאפנה אשנה שמא לא תפנה".

שנים שת"ל⁹⁷ באתי לימי ארבעים לכינה נתתי אל לבי לקיים חז"ל שאמרו, אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת (אבות ב, ח).

ר' אברהם בנימין זילברברג כתב בראש ספרו שו"ת מהרא"ב:⁹⁸ "וכשהצעתי דברי לפני גדולי ישראל מצאו דברי חן בעיניהם, וזה הרבה שנים אשר ראה אדוני אבי זקני מו"ר הגה"צ זי"ע הרבה מחדושי אמר שנכון מאד להוציאם לאור עולם, ומכמה טעמים נסוגותי מזה כי אמרתי עוד חזון למועד, יען כי עוד צעיר הייתי בימים".
ר' יהושע פינחס בומבך כתב:⁹⁹

אמרתי כמה פעמים שבטרם אבא לשנת ל"ו שהוא רוב שנים לא אדפיס חיבור, ורומז על זה השם אהל יהושע כי אהל מספרו ל"ו, ויש לומר שזה ג"כ הרמז לא ימוש מתוך האהל [שמות לג, יא] כמאמרם ז"ל¹⁰⁰ כיון שעברו רוב שנותיו של אדם כו', כן בזה ע"י האהל שהוא רוב שנים, לא ימיש מעשות פרי כל הימים.

ו. חכמים מתנגדים לפרסום ספר בגיל צעיר

אמנם לא רק מחברים התנגדו להפצת ספר בגיל צעיר, אלא היו גם חכמים שהתנגדו לכך. לדעתם על המחבר להמתין עד שיגיע לגיל מבוגר, ובדרך כלל הכונה היא לגיל ארבעים¹⁰¹ כפי שחלק מהרבנים ציין זאת במפורש, ורק אז לפרסם את החיבור. הרי לנו כמה דוגמאות.¹⁰²

כך כתב ר' מרדכי ב"ר צבי הירש מליסא בהסכמתו לספר עמודי עולם לר' שמואל בר עזריאל מלאצנבורג, ברלין, תק"א:

וראוי לדבריו של חכם כמותו להיות דבריו חקוקים בעט ברזל להדפיסם, להיותם פזורים בכל פנת ישראל תפארת ישראל לפלפולא בעלמא התלמידים הבאים אחרינו, שישאבו מים חיים וקרים לנפש עיפה וצומאים [!] לשמוע דברי חריפות ושנונים. ושאר חיבורים הביא לפני הנוגע לדינא לא רציתי לעיין בהם, כי אמרתי אף שהוא אב בחכמה רך בשנים עדיין לא הגיע לגיל ארבעים, ואין זה ממדותי להסכים על חיבורים לפסק הלכה אם לא נשמעו מפי זקן היושב על כסא הוראה לפסוק הלכה ככתרא, אבל דברים הנקנים בחידושי דאביי ורבא, קנאת הסופרים

- 97 שתורה (שתהילה) לאל.
98 וורשא, תרצ"ג, הקדמה, דף ג ע"א.
99 רי"פ בומבך, שו"ת אהל יהושע, ח"א, ניו יורק, חשל"ח, בסוף הקדמת המחבר.
100 נראה שכוונתו ליומא לח ע"א: "כיון שיצאו רוב שנותיו של אדם ולא חטא שוב אינו חוטא". דהיינו אם במשך רוב שנותיו האדם נהג באופן מסוים, הרי שכך יהיה גם בהמשך חייו.
101 אמנם ראה כאן לעיל בסמוך שהבאנו מדברי רי"פ בומבך, שדי להמתין עד גיל ל"ו.
102 מעט דוגמאות נלקחו ממאמרו של רי"מ הכהן טרעגער, 'הדפסת ספרים וחידושים לאנשים צעירים קודם שנעשים בני ארבעים שנה', קובץ עץ חיים, כ (תשע"ג), עמ' שצד-שצח.

וספרים תרבה החכמה, וכל הרוצה לזכות בכתר תורה זו תורה וזו שכרה, שלא למנוע טובה למען יגדיל תורה ולהאדירה.

הרי לנו מדברי ההסכמה של ר' שלמה קלוגר לר' משה עפשטיין על ספרו בית משה, חלק אבן העזר, זולקווא, תרט"ו:

הנה אם היה ספרו על פלפול הייתי נותן לו הסכמה אף בלי ראות גוף הספר... אבל כיון דדעתו לקבוע חבורו על דברים השייכים להלכה למעשה, והם אסורים חמורים, אני מתירא ליתן הסכמה בלי ראות גוף הספר. ולזה הנה הדרך שהסכמה ושער נדפס באחרונה, אם יזכהו ה' להדפיסו ויגזור ה' בחיים כשיגמור דפי הספר או רובן עכ"פ, ישלח לי ע"י עובר אורח ואראה בעזה"י ואתן לו הסכמה ברצות ה'... ויאמין לי כי אני לנפשי הייתי כבן ארבעים והדפסתי ספר החיים, אף שכבר היה לי חיבור גדול על יו"ד, ויש בו רבוי דינין הלכה למעשה, יראתי להדפיסו לסמוך עלי, והדפסתי מה שאינו נוגע למלתא דאסורא, ולזה ידידי ידוני לכף זכות ואני מקיים מה דסני עלך¹⁰³ כו'.

ר"ש קלוגר נולד בשנת תקמ"ו, והספר הראשון שהוא הדפיס הוא ספר החיים, זולקווא, תקפ"ה, נמצא שאכן היה בשנתו הארבעים בעת ההדפסה.

לכאורה אנו יכולים להסיק מכאן, כי ההתנגדות להדפסת ספר בגיל צעיר היא אך ורק לספר שיש בו פסקי הלכות. כך גם עולה מדברי ר' יעקב שלום סופר שכתב בהקדמתו לספרו תורת חיים על שו"ע או"ח, פאקש, תרנ"ז:

שצעיר הייתי לימים כאשר כבר גמרתי המהדורא בתרא... כי בדעתי היה לדפוס אז, ונסעתי אל פאר משפחתינו כבוד דודי הגאון הצדיק הרב ר' נפתלי¹⁰⁴ נ"י האב"ד ק"ק פ"ח, ליקח הסכמה ממנו, והשיב לי שקבלה מפורסמת הוא מהנב"י¹⁰⁵ שעד שלא יהיה איש בן ארבעים שנה לא ידפיס ספר אשר הוא להלכה ולדינא, ושמעתי לדבריו¹⁰⁶ כי איש אלקים קדוש הוא כידוע ומפורסם, השם יאריך ימיו ושנותיו.

אבל היו כאלה שלא הבדילו בין ספר הלכתי לספר אחר, אלא סברו שאין זה מן הראוי להדפיס ספר תורני בכל נושא, טרם שהגיע המחבר לגיל ארבעים, כפי שנראה בדוגמאות הבאות.

ר' נפתלי חיים הורוויץ הדפיס את ספרו מנחה חדשה, פירוש על הגדה של פסח, ירושלים, תרכ"ז. בהסכמתו של ר' חיים הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז, נכתב:

103 כוונתו לשכת לא ע"א: "דעלך סני לחברך לא תעביד".

104 הוא ר' נפתלי סופר שחיבר כמה וכמה ספרים; חלק מהם ערך רי"ש סופר, שהיה אב"ד בק"ק פ"ח היא קהילת פעטשי חדש (פעטשיניידורף).

105 מהנודע ביהודה. כוונתו לתקנה שתיקן ר"י לנדא, ועמדנו עליה לקמן בסעיף יב.

106 רי"ש סופר נולד בשנת תרי"ד (תולדותיו נדפסו בסוף ספרו ישבב הסופר על סנהדרין, ירושלים, חשל"ו), וא"כ הדפיס את ספרו בהיותו בן מג שנים.

ועל דבר בקשתך ליתן לך הסכמתי, עיינתי בהקונטרסים מעט כתפצך ומחמת טרדותי המרובים וכוחי אין עמדי, לא יכולתי לעיין בהם הרבה, ולדעתי שתמתין בהדפסה כי צעיר אתה לימים,¹⁰⁷ ותלמוד מוטב ש"ע¹⁰⁸ הרבה ודיני הוראה שכל העולם נצרכים לו...

דברים מפורטים יותר בנושא זה כתב ר' משה תאומים בתשובתו לר' יוחנן פרעשעל:¹⁰⁹

ובדבר אשר עם לבבו להפיץ החוצה מעיינותיו כאשר שלח לי עלים לתרופה... ודרש מני להסכים על ההדפסה, אם כי אהבתו תקוע בלבי, ואולם אהבת האמת אהוב לי מכל,¹¹⁰ ולזאת לא אוכל לחדד האמת תחת לשוני... אף כי ראיתי אשר לפי מעט שנותיו הרבה משנתו חכמתו שלמד באף עמדה לו, שבכמה מקומות מצא מקום להתגדר, ואולם בכל זאת ידע ידידי כי לא כל העולה על רוח ניתן להאמר ובפרט להעלות ולכתוב בספר, אעכ"ו¹¹¹ להדפיס, דהוי כאילו דרשו לאלפים ולרכבות, ואם כי רבותינו הראשונים ז"ל אשר היה לבם פתוח כפתחו של אולם חכמתם עמדה להם לעשות ספרים הרבה בימי ילדותם, כמו הרמב"ם היה בן ז"ך בהשלימו חיבורו על המשנה, והבעל המאור היה בן י"ט כאשר חיבר ספרו והשגותיו על הרי"ף... ובעל העיטור היה בן שלש עשרה שנים¹¹² בהשלימו ספרו... ואולם לא כן עתה אשר נתמעטו הלכבות... עכ"פ מהראוי לכנס ולא לפזר עד מלאת ארבעים לכינה, וכאשר ראיתי להגאון מהרש"ק¹¹³... וכאשר יזכהו ה' כשיגיע לבן ארבעים עכ"פ להפיץ חוצה מעיינותיו, אז ימים ידברו ורוב שנים יודיעו חכמה.

ואכן ר"י פרעשעל שמע לדבריו. את ספרו הראשון, שהוא ביאורים והגהות על שו"ת מהר"י מינץ, כתב בהיותו בן כ"ב שנים, אבל הדפיסו רק בהיותו בן ארבעים.¹¹⁴ ר' אברהם צבי רימלט כתב ספר בשם ארץ צבי, שהיה מסודר כולו בדפוס. ברם ההדפסה נתעכבה על פי פקודת ר' אהרן רוקח, האדמו"ר מבעלז, משום שהמחבר היה צעיר, והוא רצה שהמחבר ימתין עד שיהיה בן ל"ה שנה. סוף דבר, הספר נדפס בבילגורי בשנת תרצ"ט, והוא אבד בשואה.¹¹⁵

107 רנ"ח הורוויץ נולד בשנת ת"ר, וא"כ היה אז בן כז שנים. §

108 שולחן ערוך. ("ותלמוד מוטב", היינו: מוטב שתלמד).

109 ר"מ תאומים, מאזנים לתורה, לבוב, תרנ"ו, חלק התשובות הנקרא יוסף לקח, סי' יח.

110 רמז לפתגם המובא רבות בקדמונים, ובניסוחים שונים: אהוב סקראט אהוב אפלטון, והאמת אהוב יותר. ראה אלפא ביתא תניתא דשמאל זעירא (בעריכת ר"י סטל), ירושלים, תשע"א, עמ' 37-48.

111 צ"ל: עאכ"ו. כלומר, על אחת כמה וכמה.

112 נראה שיש כאן טעות, שהרי היה בן שבע עשרה כמו שכתבנו לעיל, וכן כתבנו שם שמדובר רק על הלכות שחיטה. גם ביחס לרמב"ם הבאנו לעיל שהוא השלים את פירושו למשנה בן שלושים ואחת.

113 הוא ר' שלמה קלוגר, והבאנו את דברי הסכמתו לעיל.

114 ראה שו"ת מהר"י מינץ עם ביאור מהרי"פ, מונקאטש, תרנ"ת, בסוף הפתיחה, ששם כתב דברים אלו.

115 מ' וונדר, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, ירושלים, תשל"ח-תשנ"ז, חלק ד, עמ' 939. פרטים נוספים ראה ש' גליק, קונטרס התשובות החדש, ירושלים, תשס"ו, כרך א, עמ' 90, ערך 360.

על האדמו"ר ר' שלמה חיים פרלוב מסופר¹¹⁶ כי בצעירותו, בערך בגיל שש עשרה, כתב חיבור בשם תוספות חיים ואף קיבל הסכמות מרכנים, אבל אביו, ר' יעקב האדמו"ר מנובומינסק, לא הרשה לו להדפיסו מתמת גילו הצעיר. ר' שלמה חיים לא הדפיסו גם מאוחר יותר, וגם לאחר פטירתו של אביו, כנראה מפני כבודו. קטעים מחיבור זה נתפרסמו בימינו.¹¹⁷

אצרך לכאן את המסופר על ר' יהושע פנחס בומבך:¹¹⁸

בהגיעו לגיל תריסר השלים חיבור גדול של פלפולים וביאורים עמ"ס ביצה בשם "כבוד מועד", וגם קונטרס "קנקן חדש" בסוגיא דחדש. אביו רצה להדפיס חידושו, אבל אמו עיכבה על ידו מחמת חשש עין רע.

הרי לנו טעם מחודש מדוע יש למנוע הדפסת ספר בגיל צעיר.¹¹⁹

ז. מה טעם יש פוסקים שכתבו שאין לסמוך על הוראתם

במשך הדורות מצאנו פוסקים שהיו יראי הוראה, ולכן הודיעו בספרם כי אין לסמוך על הוראתם הלכה למעשה, אלא יש לבדוק את תשובתם. לאחר שהמעייין יבדוק הוא יכול להחליט אם לקבל את הדברים ואם לאו. מטרת הודעה זו היא אפוא להסיר אחריות מעל המשיב. לאמור, לשיטתם המשיב אינו רוצה לכפות את דעתו ההלכתית, כיון שאז הוא נושא באחריות. לפיכך הוא ביקש מהמעייין שיבדוק את התשובה, והואיל והמעייין בתן את דברי המשיב וקיבלם, הרי שהוא הסכים מרצון, והוא עצמו אחראי על הנהגתו. נמצא אפוא כי ספר שו"ת שונה במהותו מפנייה ישירה של השואל אל רב ששייב לו על שאלה הלכתית. פנייה ישירה זו כמוה כהצהרה כי הנשאל קיבל על עצמו לנהוג על פי התשובה שיקבל, ולכן היא מחייבת אותו. אבל ספר שו"ת לא נכתב לאדם מסויים, אלא הוא בא ללמד מה דעתו של המחבר, המשיב, בנושא הנדון. המעייין בספר שומע את דעתו של המשיב, בודק את דבריו, ורשאי לקבלם או לדחותם. לשון אחר, הרשות נתונה בידו לעשות כהבנתו.¹²⁰

116 אלה אזכרה (בעריכת יצחק לוי), ח"ה, ניו יורק, תשכ"ג, עמ' 240.

117 בספר מסכת כותים, משבע מסכתות קטנות (עורך ראשי: ר"י גולדשטיין), מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תשע"א, וראה בהקדמה עמ' 15-16, שם פרטים נוספים על המחבר, יצירתו והפניות לספרים נוספים.

118 רי"פ בומבך, שו"ת אהל יהושע, ח"א, ניו יורק, תשל"ח, במבוא לתולדות המחבר מאת רח"ד באקאן.

119 בספר דרך שיחה על התורה, מחידושו של ר' חיים קניבסקי, מהד' ר"צ יברוב, בני ברק, תשס"ד, עמ' שצו מסופר, שאברך אחד רצה להדפיס את חידושו על זרעים, והוא [ר"ח קניבסקי] לא ידע כיצד למונעו מכך. גיסו ר"ש ברזם יעץ לו לומר לאברך, כי מן הסתם כשיגדל יהיו לו הוספות על ספרו, ולכן עדיף להמתין, ועכשו ידפיס בסטנסיל ויחלק רק לבני משפחתו, וכן עשה. אבל ראה ליד הערה 141.

120 ראה ש' גליק, אשנב לספרות התשובות, ירושלים, תשע"ב, עמ' 54-56, והוא מרחיב בנושא זה בהמשך דבריו עמ' 56-88, וציין לספרות נוספת.

ואכן מצאנו משיבים שכתבו, שדבריהם נכתבו להלכה ולא למעשה. נביא אפוא כדוגמה לכך מדבריהם של ארבעה פוסקים שכתבו בלשון זה, וגם נימקו זאת. ר' שמשון זעליג בן יעקב יוזפא הלוי כתב בסוף הקדמתו לשו"ת תשואת חן, דובנו, תקנ"ז:

וטרם אני אכלה לדבר, אני מבקש ומזהיר לתלמידים שלא יסמכו עלי הלכה למעשה, רק אי חכם¹²¹ ומבין מעצמו, ויתן ד' את חן ספרי בעיני רבותי גדולי הדור, אם ישומו עין עיונם עליו, והיה כאשר ייטיב בעיניהם הם יקבעוהו הלכה למעשה.

ר' משולם זלמן הכהן כתב בהקדמתו לספר תשובותיו, שו"ת מהרז"ך, פירט, תקס"ז:

להודיע בזה החיבור, אל יסמוך עלי שום גבר, ולקבוע להלכה, אין דעתי נוחה, אנכי תולעת, נבער מדעת, מוכה ונגוע, מלא שגיאה, ואנכי לא באתי כי אם להיות מעיר לעזר, לכל גמיר וסביר, בני גילי וערכי, להם דרכי, ואת אשר אחר העיון בעיניהם הוטב, אחר שלש עשרה מנופה הדק הטיב, אותו לקרב, והמותר לנוותר, לדרוש ולקבל שכר לכל הקוראים בספרי, ולי לשמי הכותב ברעדה.

בדומה לכך וביתר פירוט כתב ר' עקיבא איגר לבניו בעת שהתעתדו להדפיס את תשובותיו ורצו לקוראם בשם 'פסקים':¹²²

אח"כ נתיישבתי שאפשר לא יכון שם פסקים, שנראה כאילו הלכה פסוקה היא אצלי ואין אחריה כלום, ולא ע"ד¹²³ זה נתרציתי לכם להדפיסם כי תמיד מיראי הוראה אנכי, ודי אשר הוצרכתי להשיב לשואלי, מדאגה שבל אהיה בכלל כל מי שהגיע להוראה ואינו מורה, וגם בכל זה סמכתי שהרב השואל יעיין ויבדוק בדברי ויבחור, וגם פעמים רבות לא סיימתי כלל בהחלטה מטעם זה, אבל שיהיה נראה כאלו פסקיה למלתיה, ויבאו לסמוך עלי בלתי בחון אותם בעת הצורך עפ"י החקירה בש"ס ופוסקים, חלילה לי כזאת לקבל עלי אחריות דעלמא גם אחרי קצי ומדת ימי, ובלא זה קשה בעיני מה שאני שומע שנהגו כמה מורי הוראה בצאת חבור חדש יפסקו אחריו ולא יפה הם עושים, כי עליהם לחתור כפי כחם, ואם אחרי עיונם היטב ימצאו דברי המחבר טובים אז ילכו אחריו, אבל להאמין לכל אשר ימצאו כתוב אינו מדרכי החכמה, על כן חוששני ששם זה יתן עוד מקום יותר לכך, ולא ניחא לי בשם זה.

ר' שמשון זעליג ור' משולם זלמן, שכתבו את דבריהם בקיצור, ור"ע איגר ביתר פירוט, הגדירו בדבריהם את סמכותה ההלכתית של תשובה, ובאיזה אופן היא מחייבת את המעיין. לאמור, המשיב מחוייב להשיב כיון שחז"ל קבעו, והבאנו זאת לעיל, כי

121 היינו: רק אם [הוא] חכם וכו'.

122 מכתב זה הוא המכתב הראשון מתוך המכתבים שכתב המחבר לבניו, והם הדפיסום כראש תשובות רבי עקיבא איגר, וורשא, תקצ"ה.

123 על דבר, על דרך, על דעת.

"ועצומים כל הרוגיה (משלי ז, כו), זה ת"ח שהגיע להוראה ואינו מורה" (עבודה זרה יט ע"ב). אבל לדבריו, האדם המקבל את התשובה אינו מחוייב לציית לה. עליו לבדוק אם אכן המשיב צודק אם לאו, ואז יחליט מה לעשות.¹²⁴

חכם נוסף שהודיע שדבריו להלכה ולא למעשה הוא ר' שמעון סופר שכתב בראש כל עמוד מספרו שו"ת התעוררות תשובה: "אין לסמוך על הוראה זו כלל עיי' בהקדמה".¹²⁵ ר"ש סופר כתב בהקדמה שלושה נימוקים כהסבר לשיטתו: "שלהורות תשובה להלכה ולמעשה צריך המורה להיות בקי בש"ס ופוסקים. שנית צריך שיהיה לו שכל ישר הולך. שלישיית צריך להיות גברא דמריה סייעיה. ויען כי גם אחד משלש אלה לא בי הוא, לכן אין לסמוך על תשובות אלה הלכה ולמעשה". אנו רואים שיש כאן נימוקים השונים מהנימוק שכתבו הקודמים.

מצאנו עוד פוסקים שכתבו שספרם נכתב רק להלכה ולא למעשה, אלא שהם לא כתבו הסבר ונימוק לקביעתם.¹²⁶

ראינו אפוא נימוקים שונים שבגללם חכמים מסייגים את דבריהם וכותבים שאין לסמוך על תשובתם הלכה למעשה. אמנם נימוקים אלה אינם נוגעים במישרין לנושא שלנו, כי ההסתייגות אינה נובעת מגילו של המשיב, אבל מצאתי לנכון לשלמות העניין להביא זאת בפני המעיין. עתה נעבור להסתייגות הקשורה בגילו של המשיב, הוא הנושא שאנו דנים בו.

ח. האם ניתן לסמוך על פסקים שנאמרו בגיל צעיר

כתב ר' יעקב בן ר' אשר בהקדמתו לטור אורח חיים:

וישיבוני סעיפי, הלא ימים ידברו, ורוב שנים יודיעו חכמה, ואתה בער וצעיר לימים אתה ואין כך דעת ומזימה, ואין אתך יודע עד מה, לכן חדל לך ממחשבותיך, פן מה תעשה באחריתך, ואל יכלימוך רעין. ואשיבם דבר לאמר אקומה נא ויהי מה כי היא מלאכת שמים, ואשאלה עזר מאתו ויהי לי לעינים, ולשמוע בלמודים יעיר לי אזנים, ולדבר מישרים יפתח לי שפתים, ויוציא לפועל מחשבותי, ותעלוזנה כליותי.

לכאורה שמענו מכאן, שר' יעקב פקפק אם לחבר את ספרו ארבעה טורים משום שהוא צעיר. או שמא ניתן לדחות זאת ולומר, שר' יעקב כתב את הדברים הללו בלשון של ענוה,

124 כדבריו כתב גם ר"מ פיינשטיין, ראה אגרות משה, או"ח, ח"א, הקדמה; יו"ד, ח"ד, ריש סי' לח. וראה גם ר"ב מוסקוביץ, שו"ת ודברת במ, ניו יורק, תשס"ט, בהקדמה.

125 הזכרנו זאת בפרק ראשון סעיף ג.

126 אציין כמה לדוגמה: ר"מ כרמי בהקדמה לספרו מאמר מרדכי על שולחן ערוך; שו"ת מהר"י הכהן לר' ישראל הכהן רפפורט, בהקדמה ("והיה כל מבקש ההלכה אשר אמרתי למעשה ימצאה בו מבלי אשר יסמוך עלי בטרים יביאה תחת הביקורת אמצעי העיון אשר משוכצה בו". מעין מה שכתב ר"ע איגר הנזכר בפנים); שו"ת ריב"ן לר"ט האלטרקט, וורשא, תרכ"ז, ועוד. בדורנו נתפשט העניין יותר כגון: רי"ה הנקין, שו"ת בני בנים, ירושלים, תשמ"א, הקדמה לח"א; רש"ט שטרן, שו"ת השבי"ט, מיאמי ביטש (ירושלים), תשל"ל, ח"א בהקדמה עמ' ה; שו"ת אדרת תפארת לר"א דורי, ירושלים תשנ"ג, הקדמה עמ' ה; רב"צ מאדאר, שו"ת ודברת במ, ירושלים, תשס"ג, בהקדמה, ועוד.

שהרי מצאנו לשון זה אצל הרבה ראשונים.¹²⁷ אלא שיש לעיין בדחיה זו. במקומות שבהם הראשונים כותבים בסגנון זה, הם מסתפקים בלשונם קצרה "צעיר אני" וכדומה. אבל כאן ר' יעקב האריך בלשונו "הלא ימים ידברו ורוב שנים יודיעו חכמה", "פן מה תעשה באחריתך", ולכן יש מקום לומר שאין כאן לשון ענוה, אלא הוא אכן היה צעיר. למרות זאת הדעה המקובלת היא, שר' יעקב כתב את חיבורו, לכל המוקדם, כהיותו בן ארבעים שנה. כן מקובל שאת החיבור הוא כתב בספרד, לאחר שברח מאשכנז ארץ מולדתו. הואיל ובזמן שר' יעקב כתב את החיבור, הוא עדיין לא היה חכם מוכר בספרד, הוא נקט בהקדמתו לשון של התנצלות.¹²⁸

מכל מקום לא שמענו בתקופת כתבי היד שיש חשיבות לגיל המחבר בכתיבת ספרי הלכה.¹²⁹ כאמור, הלשון "צעיר אני" וכיוצא בזה שנוקטים המחברים בהקדמתם, היא אך ורק לשון של ענוה.

ברם, בתקופת הדפוס יש חכמים שהתייחסו לגילו הצעיר של המחבר וכתבו, שאין לסמוך על פסק שכתב בצעירותו. יש שכתבו כן על עצמם, ויש שכתבו כן על אחרים. הרי לנו דברי ר' יחזקאל לנדא בעניין זה:¹³⁰

טרם אכלה לדבר, אבקש מרב וחבר. עלי לא יסמוך, כי אינני מוסמך. ובפרט שהרבה תשובות, מילדותי הן כתובות. ובאתי רק כמזכיר, והקורא יבין ויכיר. ואם הדברים נכוחים, יקבלם כעולת מחים.¹³¹

ובמקום אחר כתב:¹³²

הנה כבר יצא הדבר להתיר משני מאורות הגדולים הנ"ל לא לגמרא דידי ולא לסברא דידי צריכי, ואני ידעתי כי אני צעיר לימים ומך ערכי, שאינני כדאי להכניס ראשי בדבר חמור כזה, ובפרט שהשיטות עמוקות מאד, ופן לעומק המושג וקוצר המשיג אבוא ח"ו לידי שגיאה, והיה מהראוי לי לחדול מזה. אך להפצרות השואל באתי לגלות דעתי דרך פלפול, לא להלכה ולא למעשה, שלא יסמוך על דברי לא לאיסור ולא להיתר, ואני רק כתלמיד הדין לפני הגדולים והגאונים אשר בדור והם יבחנו הדבר וכתורה יעשו, ועלי לא יסמוכו.

127 הרבה מהראשונים נקטו בלשון צעיר אני לימים וכדומה לכך (הדברים הם על יסוד הכתוב איוב לב, ו: צעיר אני לימים ואתם ישישים, על כן זחלתי ואירא), ואיני מציינם.

128 ראה י"ד גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14, עבודת ד"ר, רמת גן, תשנ"ט, עמ' 83 ובהערות; עמ' 148, הערה 20; עמ' 186 והערה 8. כן ציין לשאר החוקרים שדנו בזה.

129 יש ואנו שומעים שאין לסמוך על הכתוב בחיבור מסויים מפני שכתבו תלמיד. ראה לדוגמה ש' עמנואל, שברי לוחות, ירושלים, תשס"ו, עמ' 312-313. וכן מקובל בראשונים וגם באחרונים הביטוי "תלמיד טועה כתב כן" וכדומה, ואפשר שנימוק זה כולל בתוכו גם את גיל המחבר.

130 בסוף דברי הקדמתו לשו"ת נודע ביהודה, מהדורה קמא. ראה גם לעיל, פרק ראשון ליד הערה 21.

131 על פי תהלים סו, טו: עולות מחים אעלה לך.

132 שו"ת נודע ביהודה, מה"ק, אהע"ז, סי' כח.

אף אם נאמר כי כתב זאת משום ענותנותו, מכל מקום יש דברים בעצם הטיעון שהוא מציע לפני המעיינים, דהיינו שחלק מהתשובות נכתבו בגיל צעיר.¹³³
 כתב ר' משה סופר בעל חתם סופר:¹³⁴

וגם אעתיק לך מה שכתבתי בימי חרפי בענינים אלו, הגם כי דקטנותא הוא אולי תמצא בו דבר טוב, אבל אין לסמוך על הדברים ההם לדינא, כי כתבתי בילדותי ולא בדרדקי עצה.

דברים אלו שכתב כאן ר"מ סופר אינם דברי ענוה, אלא אכן כוונתו היא שאין לסמוך לדינא על דברים שכתב בצעירותו.¹³⁵ ואמנם חכמים אלו לא כתבו כן רק על עצמם, אלא כתבו כן כדבר מוסכם וברור. כך כתב ר' יחזקאל לנדא:¹³⁶

ובאמת חרה לי עליו וביותר על השואלים, כי דבר זה לגדולי הרבנים מגיע להשיב בדבר חמור, ולקצת פוסקים נחשב דבר שבערוה, ומה לצעירי השנים וזה זמן מועט שיצאו מבית רבם, ואם כי הם חריפים גדולים להכניס ראש בזה, וטוב להם לבלות זמן בלימוד ש"ס ופוסקים, כי אחר מחילת כבודך עדיין לא פסלת לך ארבעה טורים, וטוב לך ליגע ביגיעה רבה לחזור על מה שלמדת, וגם ללמוד אשר לא למדת בש"ס וטורים ואחרונים, ועבור זה נמנעתי מלהשיב כלל עד שבאו דבריך שנית ושלישית אמרתי שלא יאמרו הרב כמה קשה ובאתי להשיבך.

כך מסופר על ר' אלעזר קליר בעל אור חדש:¹³⁷

בימיו נתחדש המנהג שכל תלמיד שלא שמש כל צרכו כתב שו"ת, ושטפו את מרחבי הארץ כמים לים מכסים במכתבים כאלה, ועל זאת נעצב לבו. ונהירנא כד הוינא טליא בכוא אליו (ה)פעם תלמיד אחד להראות לו תשובה ארוכה מארץ מדה בענין עגונא דאתתא, חרה אפו עד למאוד ויקחה מידו באמרו אליו, ראה נא את דבור התוס' בדף פלוני אלמוני כי עמוק וקשה ההבנה הנהו, שים עיונך עליו, וביום מחר הגד לי פירושו. ויהי ממחרת ויבוא התלמיד ויאמר, האמת אגיד מורי היקר כי אף כי נדדה שנתי מעיני כל הלילה, בכל זאת לא באתי עד תכונת אמרי התוס' כי עמוק הנהו, ולא אוכל כי חתום הוא. ואחרי חוותו לו דעתו והעמידו אותו על אפניו והתלמיד עומד משתאה ומחריש, פנה ואמר לו, עתה ראה נא בני גם ראה, את מוסדות ואשיות הדינים והמשפט עדן לא ידעת, וישיאך לבך לחגור קסת הסופר במתניך ולכתוב תשובות בענינים חמורים, כלך מדרך זו, שטה¹³⁸ מעליו ועבור,

133 לפי דברי הקדמתו הוא החל להשיב בגיל עשרים וארבע.

134 שו"ת חתם סופר החדשות, מהד' רש"א שטרן, ירושלים, תשמ"ט, סי' ע, אות ג, דף קטו ע"ב.

135 וכן כתב גם ר' צבי יחזקאל מיכלזון, שו"ת תירוש ויצהר, בילגורי, חרצ"ז, בהקדמה.

136 שו"ת נודע ביהודה, מה"ת, אהע"ז, סי' קג.

137 ר"א קליר, חקר הלכה, מונקאטש, תרנ"ת, בדברי ההקדמה של בן המחבר (אין ציוני דפים).

138 הקריאה היא בשין שמאלית, ככתוב במשלי ד, טו.

ובמופלא כל תדרוש ובמכוסה כל תחקור, אין זאת כי אם לגדולי עולם, רב חובלי ים התלמוד, המה יעלו שמים ירדו תהומות בעים רוחם, לדלות פניני משפט ממצולה. אכן צעירי ימים כמון בשפל יעבורון, ובדרך המלך ילכון.

כך כתב גם ר' מנשה הקטן (קליין) על עצמו:¹³⁹

ובפרט כי הרבה דברים כתבתי כד הוינא טליא, ומטעם זה אני מבקש שלא לסמוך עלי להלכה, וכל שכן במקום שנראה לפענ"ד לחלוק על מי שהוא, אף שכתבתי מה שנלפע"ד להלכה בס"ד, ועל משמרת אעמודה כי אין משא פנים בדבר הלכה.

אבל לא תמיד ראה להדגיש את עניין הגיל כבסיס להודעה, שלא יסמכו על תשובותיו.¹⁴⁰ לעומת זאת, ר' ישראל אלקנה בדורנו נתן עצה כיצד ניתן להתגבר על הגיל הצעיר, וכך כתב:¹⁴¹

אך דא עקא דצעיר אנכי לימים והיאך אב"א¹⁴² בקרית ספר ואנכי עפר ואפר... ושאלתי למו"ר הגאון האדיר רבי חיים קנייבסקי שליט"א האם לבחור צעיר מותר להוציא ספר כזה מבחינה הלכתית והשקפתית, וענה בחיוב. ואמנם בנידון דנן אשר הספר כולו נסוב על הילכתא גבירתא, ודאי שאין אני יכול לסמוך על דעתי ולכן נסוגתי אחור, עד אשר עלה בליבי הזעיר רעיון כביר והוא, אשר כל תשובה שכתבתי אשלחנה אל מורי הוראות אשר נסמכו להוראה וישפוטו הם.

ט. גיל צעיר כגורם הלכתי

הטענה שאין לסמוך על דברים שנאמרו בהיות האדם צעיר נשמעה בבית המדרש גם בויכוחים הלכתיים.¹⁴³ ר' ישעיהו נתן מלצר פרסם בספרו תגל ערבה, ירושלים, תשנ"ה,

139 משנה הלכות, ח"ב, ניו יורק, תשס"ט, הקדמה. וכן כתב גם בהקדמה לח"ד, עמ' ו.

140 כגון בהקדמתו לחלק א, עמ' יא-יב, כתב שאין לסמוך עליו, אבל שם נימק זאת משום "המכשיל את חברו גדול עונו מנשוא", ולא הזכיר מאומה בעניין גיל.

141 שו"ת אבא בם, מגדל העמק, תשע"ג,² הקדמה, עמ' לב-לג. וראה ליד הערה 119.

142 רמז בזה לספרו הנקרא אבא בם.

143 דומה שמצאנו הד לכך גם בראשונים. בספר ראב"ן, מהד' ר"ד דבליצקי, בני ברק, תשע"ב, ח"א, עמ' קנה:

"היש בינה לימים צעירים, להגיע לארבע (באבן שלמה הגיה: לארבעים) עוברים". ראב"ן השיב לחתנו ולקרובו שחלקו עליו כי הם צעירים וטרם הגיעו לארבעים. נצרך לכאן את דברי שו"ת צמח צדק (שניאורסון), או"ח, סוף סי' סז, על שו"ת חתם סופר: "וניכר שכתב זה בימי חורפו, כי כתבו שנת תק"ס, ויש בספרו תשובות משנת תקצ"ח". הרב לא ידע את שנת לידתו של החתם סופר, ועולה מכאן כי די היה לו בהפרש השנים בין שני התאריכים שהוא 38 שנה, לדעת שחתם סופר נחשב לדידו צעיר, ויש לעיין בזה. מכל מקום ידוע שהחתם סופר נולד בתק"ג, והיה אז בגיל 37. אבל בחידושי חתם סופר, פסחים, ירושלים, תרנ"ד, כתב ר' שלמה סופר במכתבו בראש הספר בשם מהר"ם שיק: "שאינני אני רואה חילוק בין התשובות שכתב בילדותו ברדעזניץ לאלו שכתב בפרעשבורג כי תורת אמת היתה בפיהו בילדותו כמו בזקנותו". ונצרך את החיד"א בברכי יוסף, יו"ד, ריש סי' שצא, שכתב על מי שהשיג על תשובה בשו"ת הלכות קטנות לר"י חאגיז: "הרואה יראה כי התשובה בסי' הנזכר היא מבן

בירורים ארוכים בעניין הגבול הדרומי של ארץ ישראל לעניין קדושת הארץ. כדרכה של תורה חלק בספרו גם על חכמי דורו. על כך כתב ר' יוסף ליברמן:¹⁴⁴

גם אינה מדת חכמים, שת"ח צעיר אפילו אם עדין לגאון, יפרסם פקפוקים על מה שכבר הורה זקן אביר הרועים פוסק הדור מרן הגאב"ד בעל מנחת יצחק זצ"ל, שסמך על גבול התבוא"ה¹⁴⁵ וחשש לחומרא לגבול האדמ"ק¹⁴⁶ ולא יותר מזה. והסכים עמו והורה זקן גאון ישראל המנחת שלמה זצ"ל, לסמוך לכתחילה על הוראה זו. ופלפול הספר הנ"ל בענין ספיקא דרבנן לקולא, לפקפק על הוראת הגרש"ז אויערבאך ז"ל הוא לפלפולא בעלמא. וסיום דבריו בפסוק ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם ודרשת והגידו לך וגו' אינו מובן לכתוב כזאת, אחרי שדרשו והגידו גדולי הדור.

על הטענה כי המחבר רי"נ מלצר הוא צעיר, השיב ר' משה מרדכי קארפ:¹⁴⁷

וכעת ראיתי מש"כ עליו בתשובות משנת יוסף ח"ד סי' כ"ט, שלא מן הענין וממין הטענה, ובפרט מה שכתב שם שאינה מדת חכמים לת"ח צעיר לפרסם פקפוקים על מה שכבר הורה זקן מרן בעל המנחת יצחק, שסמך על גבולת תבוא"ה וחשש לחומרא לגבול האדמ"ק ולא יותר מזה. ומלבד שהרה"ג הנ"ל איננו צעיר כל כך, אין זה משנה כלום לגופו של ענין, ועל זה נאמר קבל את האמת ממי שאמרה.¹⁴⁸

ויכוח דומה לזה קיים גם בקרב חכמי הספרדים ביחס לדברי ר' עובדיה יוסף. אחת הטענות שטוען ר"ע יוסף כנגד החולקים עליו היא, שהם אברכים צעירים.* הרי לנו קטע מדבריו:¹⁴⁹

וראיתי לנכון להעיר כאן, ולהתריע על תקלה חמורה, אודות כמה מצעירי הצאן, בחורי ישיבה, שלא הגיעו להוראה, ולא הוסמכו מגדולי הדור, ומעזיזים פניהם לכתוב מאמרים בהלכה, וחולקים על רבותיהם, אף על פי שלא הגיעו לקרסוליהם, ולא ירדו לסוף דעתם. ומפרסמים את דבריהם ברבים, באיזה ירחון להלכה ולמעשה, ולא ידעו ולא יבינו בחשכה יתהלכו, ואין הכרעתם מכרעת, כי יסוד כל

הרב ו"ל כשהיה רך בשנים". לאמור, ההשגה נכונה, אבל אין צורך ליישבה, שהרי כותב התשובה היה צעיר, ואין לסמוך על דבריו.*

144 משנת יוסף, ח"ד, ירושלים, תשס"א, סי' כט, דף ק ע"א וע"ב.

145 התבואות הארץ, לר"י שוורץ.

146 האדמת קדש לר"י גולדהר.

147 משמרת השביעית, קרית ספר, תש"ס, עמ' רצד, הערת כוכב. ודע כי רמ"מ קארפ האריך עוד בדבריו כנגד ר"י ליברמן, ובין השאר כתב שהוא עצמו התעלם לעתים מדעת גדולי הדור, ועוד טענות, ואין כל הטענות האלו נוגעות לענייננו ולכן פסחתי עליהן.

148 שגור כפי הראשונים, ראה ר"ש אשכנזי, אלפא וכו' (לעיל הערה 110), עמ' 830-832, שציין למקורות רבים, ומהם לרמב"ם בהקדמה לשמונה פרקים.

149 שו"ת יביע אומר, חלק ט, דברי פתיחה.

דבריהם על פי סברת הכרס, ללא הוכחות מדברי הפוסקים אשר מפיהם אנו חיים. וישנם טועים אחריהם וחושבים שדבריהם נכונים למעשה, וילכו אחרי ההבל ויהבלו. ובודאי שעורך הירחון אחראי על זה, שאם אין העורך עצמו גדול בתורה ובהוראה, ועובר על כל מאמר ומאמר בעיון כראוי, ורואה שהדברים נכונים לאמתה של תורה, ומפרסמם בירחוננו, הוא מכשיל את הרבים, והקולר תלוי בצוארו. ואם כוונתו כדי להרגילם לכתוב פסקים ותשובות, למה יפרסם מה שלא ראוי לפרסום, מצד נכונותם להלכה, ויהיה גורם למכשול. והרי ידוע מ"ש הרמב"ם (פ"ה מהל' תלמוד תורה ה"ד): כל תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה, הרי זה שוטה רשע וגס רוח, ועליו נאמר כי רבים חללים הפילה. ואלו התלמידים הצעירים שלא הרבו תורה "כראוי" ומבקשים להתגדל בפני עמי הארץ וקופצים ויושבים בראש להורות לישראל, הם המחריבים את העולם ומכבים נרה של תורה, ומחבלים כרם ה' צבאות, ועליהם נאמר, אחזו לנו שועלים, שועלים קטנים מחבלים כרמים.

כסיוע לדברי ר"ע יוסף, נדפס בעילום שם המחבר ספר¹⁵⁰ הנקרא קול תורה, ירושלים, תשס"ג, שכולו מוקדש לנושא מרכזי אחד, "ובו תשובות על השגות שנדפסו ממחברי הזמן אשר השיגו על מרן... רבינו עובדיה יוסף". בהקדמה הועתקו דברי ר"ע יוסף שהבאנו זה עתה. העובר על התשובות שבאו לסייע לר"ע יוסף, יראה שוב ושוב כי יש התייחסות נרחבת לעובדה שמדובר בצעירים.¹⁵¹ משיבים אלו הלכו אפוא בדרכו של ר"ע יוסף עצמו, שהרי גם הוא בספרו חזר וכתב כמה וכמה פעמים כנגד משיגיו, שהם אברכים צעירים.¹⁵²

150 הוא מורכב מחוברות החל מסיקן תשס"ג ועד לתוכרת שנדפסה במרחשון תשס"ד. אמנם המוציאים לאור כותבים בהקדמתם כי לאור הביקוש הרב של החוברות הרפיסו הכל במהדורה שנייה.

151 חוברת א, עמ' ט: "והנה אברך אחד בספר שהוציא לאור", ההדגשה במקור; שם, עמ' ט ס' ד: "בירחון אור תורה כתב אחד האברכים"; שם עמ' כט: "והן עתה ראיתי לאברך צעיר אחד מצעירי הצאן אשר יצא במחברותיו" [לקוח מדברי ר"ע יוסף, ראה הערה 152]; שם, עמ' ס: "הביאו מאמר מאחד האברכים", ועוד לשונות בכגון אלו. כך גם נמצא בספר שו"ת אור דוד לר"ד אזואלי, אשדוד, תשס"ד, ח"א, הקדמה, עמ' ו: "יש ליישב ולומר שאף שמותר לחלוק על דברי מרן הראש"ל שליט"א [הכוונה לר"ע יוסף], מ"מ צריך האדם להיות ראוי בחכמה וכמנין ולא כל תלמיד ישיבה, או אברך צעיר בשנים, יבוא ויחלוק ואף שאפשר שיהיה מפולפל וחכם גדול".

152 כגון, יביע אומר ח"ט, או"ח, סי' ג: "וא"כ תמיהני מה ראה כת"ר לחזור בו ממה שהכריע תחלה להלכה ולמעשה כדברינו... בשביל שראה מ"ש אברך אחד ע"פ הבן איש חי, ולכן חזר בו וכתב לחוש לדבריו"; שם, או"ח, סי' קח: "וראיתי לאברך צעיר אחר... שדחה את דברינו... ושם (עמוד נו) חזר כמו תוכי על הפירוש בכונת רש"י שהוקשה לו לשון הגמרא שאמרה הביאו לו, ושכ"כ האור לציון כוונתה, וערבך ערבא צריך, שבאמת לא היו דברים מעולם... ובמקום שהיה לו להצעיר הזה להעמיק העיון ולראות גם דברי האחרונים, כתב דברים כאילו הוא גאון הדור. שרא ליה מריה"; ח"י, או"ח, סי' כא, אות ח: "והן עתה ראיתי לאברך צעיר אחד מצעירי הצאן אשר יצא במחברותיו"; שם, או"ח סי' לח: "והלום ראיתי לאברך אחד שלמד בישיבתנו חזון עובדיה כמה שנים, ולא זכה לשמש כל צרכו, שיצא בספרו קול אליהו (תופיק) לחתור אחר ספרי יביע אומר אשר טפחתי ורביתי בעמל ויגיעה, והוא כאפרוח שלא נפתחו עיניו, כתב (בסי' לד) לדחות דברינו מההלכה. והמטיר קושיות שאין בהן

על האמור בספר זה השיג ר' דקל כהן.¹⁵³ הוא מסכים כמובן שאסור לערב עניינים אישיים שאינם נובעים מלימוד תורה, והוא מיצר על ההתנגחות וההתנשאות. אבל לא תמיד כך הם פני הדברים, והוא ממשיך וכותב:

פעמים רבות מחברי הזמן ואברכים יקרים כתבו הערות והשגות כדרכה של תורה על דברי מרן שליט"א אחר עיון רב ויאות, וכיניהם מוה"ר הגאון האדיר רבנו משה הלוי.¹⁵⁴ ואמנם ודאי שמצוה ליישב דברי מרן שליט"א כמו שמצוה ליישב דברי הקדמונים, אולם כל זה כשמשיבים באמת על הטענות בדברים נכוחים וישרים, אבל אם האמת בהלכה זו נראת עם החולק, אדרבה מצוה לקבל את דבריו כי כך הורו לנו רבותינו קבל האמת ממי שאמרה.¹⁵⁵ וכמו שישנם קושיות על מרן הש"ע ומרן החיד"א והגאון רב פעלים ועוד, כך יכולה להיות קושיא על מרן היבי"א וז"ב¹⁵⁶ ופשוט.

דברים דומים כתבו עוד חכמים,¹⁵⁷ ונסתייעו מדברי ראשונים ואחרונים שכתבו כך.¹⁵⁸ כדאי לציין כי ר"ע יוסף עצמו חלק בשיעוריו, כבר בגיל שבע עשרה, על פסיקותיו של ר' יוסף חיים בעל "בן איש חי", אם כי הדפיס את הדברים מאוחר יותר. אמנם גם לדבריו בשיעורים, למרות שלא נכתבו, היה הד נרחב, וניתן לומר כי הדבר דומה לדפוס.¹⁵⁹

ממש, לכל הישר הולך, וכתב שתשובתי (ע"ד הבית דוד) אינה ממין הטענה. הוי נער בער, שעליו נאמר לא יחפוץ כסיל בחבונה, ועוד בכגון אלו.

153 ויען שמואל, ספר זכרון לר' שמואל עידאן, ח"ו, בני ברק, תשס"ג, סי' מה, עמ' תסט.
154 מן הראוי להביא גם את דברי ר' משה לוי (כך שמו, ולא: הלוי), בקדמתו לספר שו"ת תפלה למשה, ח"א, בני ברק, תשנ"ג: "כי ידועה ירידת הדורות בחכמה דור לדור הולך ופוחת, ולכן אין להשיג ע"ד רבותינו ז"ל רק לאחר העיון הנאות בדבריהם, ויש להשתדל כמה שאפשר ליישב דבריהם, רק אם אחר העיון הנאות בדבריהם נשארו דבריהם תמוהים לנו יש להעיר בלשון כבוד, ואסור לכבוש ולהעלים ההערה מפני הכבוד, וזוהי דרך רבותינו מדורי דורות, ועל כן לא יפה עושים הרבה אברכים בזמננו שמבזים ולועגים למי שחולק או מעיר על רב פלוני או אלמוני באמרם כי א"א לחלוק עליהם שבודאי ידעו הכל, ואפי' הערת אישתמיטתיה אינם מוכנים לקבל, ואילו היו משיבים על דברי המשיג ומיישבים דברי המושג אפי' בדוחק החרשתי, אבל לדאבונינו אינם מעיינים כלל בתוכן ההערות רק צועקים בקולי קולות, ובאמת שלא זו דרכה של תורה וכנ"ל".

155 ראה לעיל הערה 148.

156 =היביע אומר וזה ברור.

157 ר' אליהו טופיק, שו"ת קול אליהו, ירושלים, תשנ"ו, בהקדמה; ר' בניהו דיין, שו"ת דברי בניהו, ח"ב, ירושלים, תשנ"ח, יו"ד סי' כג, עמ' קיח (הדברים נכתבו כנגד פסק של ר"ש משאש); ר' אליעזר כהן, שו"ת שיח כהן, ח"ב, בני ברק, תשמ"מ, פתיחה (אין מניין דפים), הוא כתב כן באופן כללי וכן כתב גם ר' פנחס זביחי, עטרת פז, ח"א ב (יו"ד), ירושלים, תשס"א, הקדמה עמ' יג.

158 כולם צויינו בידי רח"ח מדיני, שדי חמד, כללי הפוסקים, סי' טז, אות סו. ואציין אחד מהם לדוגמה. כתב ר' שמעון ב"ר צמח (רשב"ץ) דוראן בשו"ת תשב"ץ, ח"ב, סי' יט: "ואל יקשה עליך היותי חולק על הרב ז"ל בחיוב שבועה זו, ותחשבני יוצא משטח המוסר בהיותי משיב את הארי לאחר מותו, שאין לדיין אלא מה שעניו וראות, ואין לנו להיות נושאים פנים בתורה, ובמילתא דתליא בסברא יתגלו לאחרונים דברים לא שערום ראשונים".

י. חכמים מעורדים כתיבה ופרסום דברי תורה של צעירים

מן הראוי לדעת כי היו חכמים שעודדו כתיבה תורנית של תלמידי חכמים צעירים, וראו בכך מנוף להכשרתם לעתיד.* ר' יונה נבון רבו של החיד"א נהג כן ביחס לתלמידו, ומן הסתם כך נהגו חכמי ירושלים באותה העת, אף שאין לנו ידיעה מפורטת על כך.¹⁶⁰ מאוחר יותר שמענו על נוהג מעין זה גם בג'רבה. ר' כלפון משה הכהן כתב באחת מתשובותיו את סדר הלימוד הרצוי כדי לגדל דור של תלמידי חכמים. הוא עמד גם על הדרך שבה ילמד המורה את תלמידו לכתוב תשובות להלכה, וכך כתב:¹⁶¹

ויזרזם לעיין בדבר ולערוך עלי גליון בכתב ידם נוסח תשובה על זה כפי מה שתקיף ידיעתם מאותם המקורות, ולהביא איש איש מה שכתב בזה לפניו, ויקח בידו את כל הכתוב מהם, וישאל לכל אחד מסקנתו בזה טעמו ונימוקו. וכל אחד ישיב לפניו הנראה לו בעל פה. ואח"כ יראה אם מה שכתוב ממנו מתאים אל מה שאמר בעל פה...

גם ממקורות נוספים אנו למדים כי בתוניס¹⁶² ובין חכמי הספרדים בירושלים, היה נוהג שיש ללמד את התלמידים כיצד יש לכתוב תשובות הלכתיות. אמנם כתיבות אלו היו כתיבות פנימיות, שעברו את הביקורת של הרב. אם הרב עבר עליהן ומצאן שהן כהלכה, יש להניח שיש אפשרות לפרסמן ברבים.¹⁶³

דברים בזכות הדפסת חדושי תורה של חכם צעיר שמענו מפי ר' חיים אלעזר שפירא:¹⁶⁴

שמעתי בשם גאון מובהק וצדיק אחד ז"ל, שהיה כמה פעמים נותן הסכמות לתלמיד חכם חריף ובקי צעירי ימים על חיבוריהם ואמר, אם כי אין החיבור נחוץ להעולם להדפיסו, אך עכ"פ ע"י זה מלהיב ומרהיב לבבם לשבת ולעסוק בתורה בעיון לחבר החיבורים, כי בדבר שרוצים לפרסם ולהדפיס לעיני העולם מדקדקים הרבה למצוא דרך סלולה, שלא ישיגו עליו על חידושו, וע"י זה מיגעים ומתמידים בתורה ביותר.

נמצא שההסכמה אינה מאשרת בהכרח שהחידושים ראויים להדפסה. מטרתה העיקרית היא לעודד את התלמידים שיעסקו בתורה,* והמסכים סומך על התלמיד שדבריו ראויים.

159 ראה על כך ב' לאו, ממרן וכו' (לעיל הערה 51), עמ' 29-30. לאו ציין לספרו של ר"ע יוסף, הליכות עולם, ירושלים, תשנ"ח, בהקדמה עמ' ה, ששם תיאר ר"ע יוסף את ההד שיעורו דבריו.

160 ראה על כך מ' בניהו, רבי חיים (לעיל הערה 33), עמ' יא-יב.

161 שו"ת שואל ונשאל, ח"ה, יו"ד סי' קיט. הוא חזר על כך במקומות נוספים. ראה בספרו ברית כהונה, ג'רבה, תש"א, או"ח מערכת ל, אותיות טו (שם גם ציין למקומות נוספים שבהם חזר על דבריו), טו.

162 ראה ר' מאיר מאוזו (נאמ"ן), דרכי העיון, בני ברק, תשע"ב,² דפים קנח-קס, ואף שמדובר שם בג'רבה, שלא היה לה כל כך קשר לתוניס, בכל זאת המחבר כתב בראשית דבריו כי הוא מדגים את דרך "העיון התוניסאי", וראה גם דבריו בדף קנח ע"ב ד"ה נעבור.

163 הנה החיד"א בשו"ת חיים שאל ח"א סי' סג הדפיס תשובה של רבו, ואחריה סי' סד הדפיס את תשובתו שבה דן בדברי רבו, ולפי מ' בניהו, רבי חיים (לעיל הערה 35), עמ' יא, הערה 24, החיד"א היה אז בן חמש עשרה-עשרים שנה.

164 דברי תורה, ירושלים, תש"מ, ח"ו, אות מה.

על ר' אליהו בומבך מסופר כי דרשת הבר מצוה שלו הפליאה מאוד את השומעים, ולכן:¹⁶⁵

הבחור אליהו העלה את דרשתו על ספר, ולבקשת רבים תפץ להדפיסו ולהפיצו בישראל להנות בהם בני אדם, ואסכים מריה על ידיה הוא אביו הגדול שהתייעץ בדבר עם אביו הה"ג¹⁶⁶ מיאברוב, ונמנו וגמרו להדפיסו כליל בהדרו, למען הלהיב לבבו להוסיף אומץ בשקידה על דלתי התורה, וגם משום קנאת סופרים תרבה חכמה, להרבות התמדה אצל בני גילו.

יא. יסוד ההיתר לפירסום ספר בגיל צעיר

ראינו אפוא שהיו חכמים שהתנגדו לפירסום ספר בגיל צעיר. אבל יש הסבורים אחרת, והתירו לעשות זאת כפי שיבואר עתה. במסכת עבודה זרה דף יט ע"ב נאמר:

אמר רבי אבא אמר רב הונא אמר רב, מאי דכתיב כי רבים חללים הפילה (משלי ז, כו), זה תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה. ועצומים כל הרוגיה (שם), זה תלמיד שהגיע להוראה ואינו מורה. ועד כמה, עד מ' שנין. והא רבא אורי, התם בשוין.

האמור בסוגיה זו שימש יסוד לקביעת גיל התמנות תלמידים לדיינים, נושא שהיה בו יכוח גדול בין מרן ר' יוסף קארו לבין ר' משה מטראני (מבי"ט), ונזקקו לו גם חכמי הדור בתשובותיהם.¹⁶⁷ עמדתו של ר"י קארו היא:¹⁶⁸

וכתב הר"ש בר צמח בסי' קנ"ח¹⁶⁹ וכן מנהג פשוט בכל קהלות תוגרמא להעמיד ת"ח בחורים שהגיעו להוראה לדין ולהורות במקום שיש גדולים מהם בחכמה והם זקנים יותר מארבעים שנה ולא נשמע מעולם פוצה פה ומצפצף, וכן ראיתי מורי הר"י בירב היה ממנה במקומו פה צפת תוב"ב דיינים שלא הגיעו למ' שנה... למדנו כי כל מי שהגיע להוראה בחכמתו אעפ"י שאינו אלא בן י"ח שנים יורה יורה ידין ידין, וכל המעכב על ידו מעכב אותו מלעשות מצות עשה מן התורה לדון את חבירו דכתיב בצדק תשפוט עמיתך (ויקרא יט, טו).

לאמור, ניתן למנות דיינים גם לפני שהגיעו לגיל ארבעים.

165 ראה לעיל הערה 118, בתולדות המחבר (אין ציוני דפים).

166 הרב הגאון, הרב הגדול.

167 על הויכוח ראה מ' בניהו, 'האסכולות של המבי"ט ושל מרן רבי יוסף קארו וההתכתשות ביניהן', אסופות, ג (תשמ"ט), עמ' טז-כד, ובספרות שם, וחזר על כך בספרו יוסף בחירי, ירושלים, תשנ"א, עמ' מח-נג. באור ישראל סד (תשע"ב), עמ' לד-לו, נדפסה תשובתו של ר' מרדכי הענא מכתב יד בעניין זה.

168 שו"ת אבקת רוכל סי' רא. תשובה זו אנונימית, אבל כבר קבעו כי היא של ר"י קארו, שהרי הוא מזכיר בה את ספרו בית יוסף.

169 לפנינו נמצא כן בתשב"ץ, ח"א, סי' קנט.

ודע דמכל האמור תשובה מוצאת למה ששמעתי... ומעיד בגודלו שראה לכמה גאונים שקדמוהו, שהיו מדקדקים שלא ליתן הסכמתם על ספר שו"ת אם מחברו פחות מארבעים שנה.

באופן דהנך רואה דאין מקום לכל דברי המפקפקים הנ"ל, והוא הדבר גם על המפקפקים בענין ההסכמות¹⁷³... ומכל שכן לדברי מהרשד"ם והרדב"ז ודעמייהו דבזה הזמן דרבו ספרי הפוסקים והתשובות אין התלמיד חכם המורה אלא הספר, דודאי דאין מקום חשש פקפוק בזה. דהרי כל מה שהעלה על ספר הוא ממה ששאב מדברי הפוסקים ראשונים ואחרונים. וא"כ לא הוא המורה, אלא הספרים שמהם שאב. וא"כ כל שניכר מספרו שהוא מעיין ומבין בתלמוד ובספרי הפוסקים והמחברים ובעל סברה, ודאי דיכולים להסכים על ספרו בלי שום פקפוק.

מדבריו עולה כי מותר להסכים על ספר שו"ת, שמחברו לא הגיע לגיל ארבעים. ההסבר לכך הוא כפי שכבר ראינו לעיל. לאמור, לא החכם הוא המורה, אלא הספרים הם המורים. כמובן כל זאת בתנאי שאנו רואים כי המחבר אכן מבין את אשר לפניו. אלא שבהמשך התשובה (אות כד) הרב הדאיה מסתייג קצת:

הן אמת דכבר ראיתי להרב פנים במשפט (למר בריה דהרב פתח הדביר) כסי' יו"ד שכתב פקפוק זה בענין ההסכמות מגאוני אשכנז שהביא דברי הגאון מרדכי בכהמ"ר צבי הירש ז"ל שכתב בהקדמתו לספר עמודי עולם...¹⁷⁴ האמנם נראה ברור כי כל הגאונים הנ"ל תפסו במושלם להלכה כדעת מור"ם ז"ל ביו"ד סי' רמ"ב סל"א שפסק להדיא דאין לאדם להורות עד מ' שנה אם יש גדול ממנו בעיר אף על פי שאינו רבו, יעו"ש. אמנם אנן בדידן שקבלנו הוראות מרן ז"ל, ועינינו הרואות דהשמיט דין זה בשלחנו הטהור כאשר עשה הרמז"ל בחיבורו. וגם ראינו לכל גדולי הפוסקים הנ"ל, ששתו בחלקות בין זמן התלמוד לזמן הזה, ודאי דאין לנו לחוש לזה. ומכל שכן דיש לומר בשופי, דגם מור"ם לא דיבר אלא בהוראה שבע"פ ומשום כבוד רב העיר דקשיש מיניה. אך אם ההוראה היתה בכתב בדרך שו"ת ועינינו הרואות דהיא הוראה נכונה, מה מקום לחשוש שלא להסכים עליה, ובפרט דספר שו"ת נמסר לרבנים והם כבר יכולים להכריע בדעתם הרחבה ובבינתם אם לקרב אם לרחק, ואין שום חשש תקלה ח"ו. וכן אתה תחזה להרב פנים במשפט שם שסיים וז"ל, מיהו חזינן לגאוני רבני ספרד דלא חשו לכך ולא נמנעו לתת הסכמה לספר פסקים שחיבר אחד שהוא פחות ממ' שנה. ונראה טעמם שהמרבץ תורה לא יסמוך לגמרי על ספר אותו הפוסק, אם לא ישא ויתן בענין בכל ספרי הפוסקים והמוסכמים לדעתו מפי סופרים ומפי ספרים יורה ידין עכ"ל. ומכל שכן לפי מה שבא בנותן

173 כדאי לציין: הרב הדאיה סבור שההסכמות בדורנו אין להן כל תוקף, כיון שברור שהמסכים לא עבר על כל הספר אלא המסכימים "סומכים על חוקה על חבר שלא יוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, וגם סומכים על המעיין שבדעתו הרחבה יכול להכריע אם לצדק אם לשבט ולכן אין שום צורך בהסכמות, ולא נצרכה אלא לברכה". כך כתב בהסכמתו לספרו של ר"מ מימון, הלכה למשה, ירושלים, תשי"ח.

174 הבאנו את הדברים לעיל, ראש סעיף ו.

טעם הרב ריח שדה ז"ל, שיש מקום לחוש לזה לרפיון התורה, בראותם כי אינם מתחשבים הרבנים הגדולים לדבריהם, דבודאי דאדרבא דחיובא רמיא על רב העיר לחזק את ידיהם ביתר שאת, להוסיף אומץ וחוזק בלימודם להגדיל תורה ולהאדירה, ואיתיה בזכייה, שעל ידו מלאה הארץ דיעה, והתורה רבה בישראל, ומה' יפיק רצון, ועליו תבא ברכת טוב, אמן.

שומע אתה מדבריו, כי נכון הוא שהיו רבנים אשכנזיים שמיאנו לתת הסכמה על ספר שמחברו לא הגיע לגיל ארבעים, וזאת בהסתמך על דברי הרמ"א. אבל חכמי הספרדים אינם פוסקים כמותו, אלא כמרן בשולחן ערוך שלא הזכיר את המגבלה של גיל ארבעים, ולכן חכמי הספרדים הסכימו על ספרים שמחברם צעיר.

ברם, הרב הדאיה מחדש שאפשר שגם הרמ"א יסכים לכך, כיון שהאיסור של גיל ארבעים חל רק על הוראה בעל פה. מה עוד שיש חשיבות לעודד מחברים צעירים, כדי להגדיל תורה. בדומה לכך כתב גם ר' עובדיה יוסף:¹⁷⁵

ולפ"ז כיון שאין לנו הגבלה של ארבעים שנה לענין הוראה, כל שהגיע להוראה, וכדתנן אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו [אבות ד, כ]. מעתה גם בחיבורים ופסקים אין לנו להגביל הזמן שלא להדפיס עד מ' שנה. ואף על פי שיש לחלק בין הוראה לשעתה ובמקומה, לחיבורים המתפרסמים בכל תפוצות ישראל להבין ולהורות לשעה ולדורות, מ"מ אין לנו שום יסוד מוסד לאסור בזה, מאחר שהמחבר הגיע להוראה ע"פ עדות גדולי הדור אשר יתנו עדיהם ויצדקו. ואף על פי שהרמ"א ביו"ד (סי' רמב סל"א) כ' שאין לאדם להורות עד ארבעים שנה. ע"ש. [נוע"ע בתשובת המבי"ט סי' רפ'¹⁷⁶]. אנו בדידן בתר הוראות מרן אזלינן. ובפרט שהעיד בגדלו שכן המנהג פשוט וברור, ומעשה רב של רבו הגאון מהר"י בי רב. וכנ"ל. ואף להרמ"א י"ל דשאני דין מחבר ספר בהלכה להפיצו ברבים, דיהיב דעתיה טפי לעיין היטב בספרי הפוסקים לבל ימצא שם בדיק, ואינו דומה למורה הוראה ומשיב לשואלו דבר בדרך הוראת שעה, שיש מקום לחוש פן לא יעיין היטב בהלכה וידמה מילתא למילתא, בעוד שרוב המרחק ביניהם, ויהי בכזיב בלדתה אותו.¹⁷⁷

לאמור, לדעת חכמי הספרדים, אם ניתן למנות דיין שלא הגיע לגיל ארבעים ודאי שניתן גם לחבר ספר לפני גיל ארבעים.¹⁷⁸ אמנם לדעת חכמי האשכנזים, שיש הגבלה של גיל ארבעים למינוי דיינים, יש מקום לטעון שאולי אין לחבר ספר לפי גיל ארבעים. ברם לדעת ר"ע יוסף, אדם המחבר ספר הרי חזקה עליו שהוא בודק בעומק את דבריו טרם שיפרסמם.

175 שו"ת יביע אומר, ח"ד, חו"מ, סי' א.

176 שורה זו במקור.

177 מליצה על פי בראשית לח, ה: והיה בכזיב בלדתה אותו. כלומר, המורה הוראה יכול לטעות.

178 ר' אברהם יקותיאל אוהב ציון, שו"ת יעלת חן, ח"א, ירושלים, תשס"ט, בהקדמה שערי ח"ן, דף א ע"ב, כתב שאם חיבר את התשובות בהתיעצות עם חבריו, ניתן לפרסם אותן לפני שהמחבר הגיע לגיל ארבעים.

בזה הוא עדיף ממורה הוראה, שצריך להשיב כמעט באופן מיידי. עדיפות זו של מחבר ספר היא הנותנת לו היתר לפרסם ספר גם לפני גיל ארבעים. אלא שבהמשך הדברים סייג ר"ע יוסף מעט את דבריו:

וא"כ גם לענין חיבורים ופסקים יש להקל להדפיסם ולהגדיל תורה ולהאדירה, ועל צד היותר טוב יודיע המחבר בהקדמתו שלא יסמכו על חיבורו לפסוק ממנו למעשה כי אם אחר העיון היטב. אבל להמנע מלהדפיס מכל וכל, היא חומרא המביאה לידי קולא, שכמה הפליגו חז"ל בעונש מי שמונע בר (סנהדרין צא סע"ב).

ר"ע יוסף לא הדגיש בדבריו עד עתה באיזה ספר מדובר, והדעת נותנת שכוונתו היתה לכל ספר תורני. אכן ביחס לספר הלכתי נוספה עתה הסתייגות מסויימת. לעומתו, ר"ע הדאיה ציין בדבריו במפורש שהוא מדבר על ספר שו"ת, ואפשר שרק לגביו התיר פרסום בגיל צעיר. מכל מקום הצעתו של ר"ע יוסף שיש להודיע כי אין לסמוך על החיבור לפסק הלכה, דומה שהשפיעה על מחברים רבים כפי שנראה בהמשך. גם ביחס לאשכנזים הביע ר"ע יוסף בהמשך תשובתו הסתייגות מסויימת:*

ומעתה נראה דעכ"פ לחבר ולהדפיס חיבורים בהלכה בדיני ממונות אף להרמ"א ודעימיה יש להקל גם בפחות מארבעים שנה. ואף על פי שעדיין יד הדוחה נטויה לומר שבהדפס חיבורים בהלכה גרע טפי, כי הדבר נשאר לדורות עולם, ויורו המורים שאינם בקיאים לעמוד על שרש הדברים ועיקרם, ועי"ז רבה המכשלה, מכל מקום כיון שלא כל חכם מצוי לפסוק דיני ממונות רק הבקיאים בש"ס ופוסקים, וברוח מבינתם יעמדו על דברי המחבר היכוננו דבריו אם לא, ומה גם שכל זה לאחר קבלת ההסכמות מגדולי הדור שיודעים ומכירים המחבר בחכמתו ויראתו, לכן אין לחוש לזה כלל. ומצוה קעביד להגדיל תורה ולהאדירה.

בין חכמי האשכנזים¹⁷⁹ מצאתי התייחסות לנושא בדברי ר' יוסף ליברמן, ואביא את מסקנתו:¹⁸⁰

להדפיס דברים הנוגעים להלכה יש להמנע עד היותו בגיל מ' שנה, ואם כתב לפני כן ורוצה להדפיסם אחרי כן בהיותו כבר בן מ', צריך לעבור עליהם עוד פעם, דאם לא כן מאי אהני שמדפיס אח"כ, אדרבא עוד גרע דמטעה הבריות שאינם יודעים שמשנות ילדותו הם. וצעיר הרוצה להדפיס צריך ת"ח מבוגר בן מ' לעבור עליהם בעיון. אבל כל זה רק במי שמעצמו מברר ופוסק הלכה מראיות וסברות שלו, ואין בכלל זה מחברי ליקוטי הלכות מדברי פוסקים קודמים, כגון ספרי "כהלכתו" של דוריננו שאינם אלא מאספים דברי קודמיהם, באלה אם רבני גאוני הזמן יסכימו שהמחבר הולך ישר וראוי לכך הרי הם מזכי הרבים.

179 על פי מה שכתב ר' צבי יברוב, מעשה איש, בני ברק, תשנ"ט, ח"ב, עמ' ע-עא, עולה כי החזון איש תמך בהדפסת ספר בגיל צעיר ואילו רז"ר בענגיס התנגד לכך.

180 משנת יוסף, שבעים דרשות ומאמרים, ח"א, ירושלים, תשנ"ת, מאמר ז, עמ' פז.

ר' נתן גשטטנר סבור אחרת. אלו דבריו:¹⁸¹

הרי חזינן עד כמה חרדו גדולי עולם אלו זכר צדיקים לברכה שלא לפרסם פירות בוסר הנוגעים להלכה, ומכל שכן ספרי לקוטים של הלכות פסוקות אשר יד הכל ממשמשים בהם ואינם מיועדים דוקא לתלמידי חכמים היודעים להבחין בין תכלת לקלא אילן, הרי ודאי שאינו ראוי לעסוק בכאלה אלא לתלמיד חכם מופלג שהורגל לעיון והתעמקות שנים רבות, ואף שתקנת גאוני פראג¹⁸² נראה שלא נתפשטה, דהא עינינו הרואות שהרבה גדולים הבאים אחריהם הדפיסו ספריהם בהלכה טרם שמלאו להם ארבעים לבינה, ואף הגאונים הללו לא תקנו זאת אלא בקהלתם וכמבואר בלשון הכרוז "ראינו לתקן תיקון בקהלתינו". אבל עכ"פ ניתן ללמוד מדבריהם הקדושים כי לאו כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול, ואין ראוי לעסוק בפרסום הלכות הנוגעות למעשה אלא לתלמידי חכמים בעלי עיון שדעתם נתיישבה עליהם.

גם נראה דעיקר הקפידא היתה שלא להדפיס קודם שנת הארבעים בירורים הלכה למעשה, אבל לענין הדפסת ספר של ביאורי סוגיות ופולפולא דאורייתא, שאינו בא להסיק ולפסוק הלכה, הנה בזמן הזה של עוקבתא דמשיחא שנתקיים בנו אמרם (סוטה מט:): חכמת סופרים תסרח ויראי חטא ימאסו והאמת תהא נעדרת... ודאי שחיוב גמור על השרידים אשר ה' קורא, תלמידי חכמים צעירים העוסקים בתורת ה', להפיץ מעייני חכמתם חוצה, ויש בכל ספר שמחברו הוא ירא שמים ישר הולך משום קידוש שם שמים ברבים, להראות לעיני עם הארץ כי לא פסקה אהבת התורה מישראל... ואדרבה חשיבות גדולה היא לעורר ולעודד את צעירי הצאן לחדש חידושין דאורייתא ולכתבם עלי גליון וגם לפרסמם בדפוס, אבל כתנאי שהדברים הם פרי עיון והעמקה ויגיעה בגופי תורה.

העתקתי חלק ניכר מדבריו, כדי שהמעייין יראה מה בינו לבין ר"י ליברמן.

יב. דיון בתקנת פראג הקובעת שאין לפרסם ספר בגיל צעיר

כמשך הדורות מצאנו תקנות הקובעות שלא יודפסו ספרים ללא אישור של חכמים, אלא שבתקנות אלו לא היתה התייחסות לגיל המחבר. אכן תקנה המציינת את הגבלת גיל המחבר תוקנה בימיו של ר' יחזקאל לנדא בעל הנודע ביהודה. הרי לנו לשון התקנה על פי עדות תלמידו ר' אלעזר פלקלס:¹⁸³

אמרתי להעתיק הכרוז שנכרו פה ק"ק פראג בכל בתי כנסיות בפקודת אדמ"ו הגאון אב"ד נ"ע¹⁸⁴ בהסכמת כל הרבנים ב"ד הגדול וז"ל אות באות, להיות שראינו וגם

181 שו"ת להורות נתן, ח"א, סי' צג, אותיות ז-ח.

182 על תקנה זו נעמוד לקמן בסעיף יב.

183 שו"ת תשובה מאהבה, ח"ג, פראג, תקפ"א, סי' שעה (על יו"ד סי' רמו סל"א), דף נ ע"א.

184 נחזו עדן. זאת משום שספר תשובה מאהבה נדפס לאחר פטירתו של ר"י לנדא בשנת תקנ"ג.

שמענו שנתרבה הפרצה בהדפסת ספרים חדשים בזמנינו והם גורמים לאבד הזמן, ובאתר דעייל ירקי ליעול בשרא וכוורי¹⁸⁵ חיבורים של הקדמונים, ובכל אלה החרשנו. ואמנם לחבר חיבורים בש"ס ופוסקים, שהם דברים הנוגעים לדינא ולמעשה, והספרים מתפשטים בעולם וגורמים מכשול, שכמה מורי צדק אשר בעיירות אשר אין להם חיך לטעום ולהבין בעצם הדבר וסוכרים שכל מה שנתפשט הוא ראוי לסמוך על הדברים. ולכן לעמוד בפרץ ראינו לתקן תקון בקהלתינו, שקודם שמלאו לצורבא מרבנן מ' שנה לא ירים ידו להדפיס חדושיו בש"ס ופוסקים בחייו, וכאשר מלאו לו ארבעים לכינה, אז הרשות נתונה אם בר הכי הוא לפרסם חדושיו בדפוס. וכל זה נגמר אצלינו בהסכמת כולנו באיסור שלא יפרוץ גדר, ואמרנו להכריז כרוז זה בכל בתי כנסיות שבקהלתינו, נעשה היום בהתוועדות הרב וב"ד הרבנים, יום ה' ט' אדר שני עצת ה' היא תקו"ם לפ"ק.

הק' יחזקאל סג"ל לנדא, הק' שלמה זלמן בהר"ר גומפל עמרך, הק' מיכאל במוהר"ר זנוול בכרך, הק' יעקב ג"ב, הק' אלעזר פלעקלס.

ר"ע יוסף שפסק כי יש להתיר גם למחברים צעירים להדפיס את ספריהם, וכפי שהבאנו את דבריו לעיל, התייחס באותה תשובה גם לתקנה זו, וכה כתב:¹⁸⁶

אולם ראיתי להגאון תשובה מאהבה ח"ג (סי' שעה), על דברי הרמ"א הנ"ל שאין לאדם להורות עד ארבעים שנה, שהעתיק כרוז שנתפרסם בקהלת פראג בחתימת ובפקודת הגאב"ד בעל הנודע ביהודה. וזה תכנו... ובאמת שענינו הרואות שכמה מחברים גאוני עולם הדפיסו חיבוריהם בהלכה בחייהם, והפיצום טרם מלאות להם מ' שנה, ובעל כרחנו שתקנת הגאונים הנ"ל אינה משורת הדין, ורק בקעה מצאו וגדרו בה גדר, ולכן לא אסרו זאת אלא בקהלתם, כמבואר בהסכמה הנ"ל. ואפשר עוד שלא החמירו אלא לדידהו דאזלי בתר הוראת הרמ"א, שפסק שאין לאדם להורות עד מ' שנה, אבל לדידן דאזלינן בתר הוראת מרן, אין שום חילוק בין הגיע לארבעים לפחות מזה.

לדברי ר"ע יוסף, היתה זו תקנה מקומית לקהילת פראג בלבד. עוד הציע כאפשרות שאכן היתה זו תקנה כללית, אבל היא מחייבת רק את האשכנזים ולא את הספרדים, שהרי כפי שהוא פסק הגבלת גיל אינה קיימת אצל הספרדים. והוא ממשיך בדבריו:

185 על פי שבת קמ ע"ב: "ואמר רב חסדא, אנא לא בענייתי אכלי ירקא, ולא בעתירותי אכלי ירקא. בענייתי משום דגרייר, בעתירותי דאמינא, היכא דעייל ירקא ליעול בשרא וכוורי". בתרגום חופשי: אמר רב חסדא בעת שהייתי עני לא אכלתי ירק, וגם בעת שהייתי עשיר לא אכלתי ירק. בעת עוני לא אכלתי ירק משום שהוא גורם לתיאבון (והרי הוא עני ואין לו מה לאכול), ובעושרי לא אכלתי ירק, כי במקום ירק ניתן לאכול בשר ודגים. כלומר, התקנה אומרת אם יש אמצעים כספיים להדפיס ספרים, עדיף להשקיע אותם בספרי קדמונים וראשונים המשולים לבשר, ולא בספרי האחרונים המשולים לירק.

186 וחזר על כך בקצרה גם בספרו מאור ישראל-טבעת המלך, על הרמב"ם, ירושלים, תשס"ה, הלכות תלמוד תורה, פ"ה.

ובהשקפה ראשונה חשבתי דרכי שגאוני אשכנז וגאוני ספרד דיברו כל אחד ואחד לפי מקומו, כי ידוע מה שכתב הגאון ר' יוסף חיים ז"ל בפתיחה לספרו שו"ת רב פעלים ח"א, שמנהג חכמי הספרדים בתשובותיהם ופסקיהם לדפוק על פתחי ספרי הפוסקים ראשונים ואחרונים ואחרונים אחרונים למקטון ועד גדול, ודרך זה מה טוב ומה נעים. אבל יש מחברים שאין דרכם לתור ולדרוש בספרי האחרונים, אלא פונים להש"ס והראשונים בלבד, ופוסקים ע"פ הכרעת דעתם וסברתם, ובדרך זה מתנהגים ע"פ הרוב רבני אשכנז... ולכן יפה עשו הגאוני דפראג, הנודע ביהודה ובית דינו, והגאון מליסא והגאוני דק"ק ברלין שחששו מאד לתקלה היוצאת ע"י מחבר, שלא הגיע לפלגות ראובן לגיל ארבעים, וסומך על דעתו וסברתו. אבל גאוני הספרדים בראותם כי כל המחברים בארצותם נסמכים בעיקר על תשובות האחרונים ואחרוני האחרונים דפקיע שמייהו ועמם עוז ותושיה, נמצא שאין המחבר סומך על דעתו בהלכה, אלא כל הוראותיו יש להם על מה שיסמוכו מספרי הפוסקים ראשונים ואחרונים, שמפיהם אנו חיים. וא"כ אין לחוש בזה כלל לגיל ארבעים...

אולם כיום נשתנה המנהג למעליותא ואכשור דרי, כי רבים מגאוני אשכנז ה' עליהם יחיו, עיני קדשם שפיר יחזו בספרי האחרונים ואחרוני אחרונים כיד ה' הטובה עליהם. לכן הותר לחבר ולהדפיס חיבורים בהלכה ופסקי דינים גם בפחות מארבעים. וכן ראיתי להגאון ר' אליהו פוסק בספר כורת הברית,¹⁸⁷ בהערה להסכמה של גדול אחד שהביא בתוך דבריו דברי התשובה מאהבה הנ"ל, שישנה הסכמה שלא להדפיס חיבורי הלכה כשהמחבר פחות מארבעים שנה, ועל זה העיר שיש לפקפק על תקנה זו לפ"ד¹⁸⁸ הרדב"ז והלח"מ. ושוב ראה בתשובה מאהבה שם, שלא תיקנו כן אלא בקהלתם, ע"כ, נמצא שיש לנו הרבה סמוכים דקשוט ללמד זכות על מחברי ספרים בטרם הגיעם לארבעים שנה, דשפיר קא עבדי שע"ז ישוטטו רבים ותרבה הדעת להגדיל תורה ולהאדירה. ומה גם כי לא ידע האדם את עתו, ואם בגפו יבא בגפו יצא, הרי זה בכל יראה ובכל ימצא, וכמה גדולי עולם אשר השאירו ברכה אחרי פטירתם לחיי העוה"ב, נשארו חיבוריהם כאבן שאין לה הופכים, והעש מכרסם אותם בכל פה. חבל על דאבדין ולא משתכחין...

אם כן מסקנתו היא שהתקנה היא מקומית. יתר על כן, כיום נשתנו הזמנים ודרכי הפסיקה של האשכנזים קרובים לדרכי הפסיקה של הספרדים, ולכן יש היתר גם לחכם אשכנזי לפרסם ספרו לפני הגיעו לגיל ארבעים.

אולי אפשר להבין את התקנה בכיוונים נוספים, מפני שיש בה כמה מרכיבים שכדאי לשים אליהם לב, וכפי שנבאר עתה.

187 כורת הברית, למברג, חר"ג. המדובר הוא בהערת המחבר על הסכמת ר' זאב מראחמוסטרובקא (אין ציוני דפים בהסכמות).

188 לפי דעת, לפי דברי.

מעשה באדם שנאף עם אשת איש ועתה לכו נוקפו והוא רוצה לחזור בתשובה, ולכן הוא פנה לר' יחזקאל לנדא במספר שאלות. אחת מהן היתה מה אופן התשובה שעליו לעשות. נצטט מעט מדברי ר"י לנדא:¹⁸⁹

והנה מה שביקש מעלתו ממני לסדר לבעל תשובה זה תשובה על עונו... הנה הקשה לשאול ממני דבר קשה שאיני רגיל להשיב לשואל ממני שאלה בדבר שלא אוכל למצוא שורש בדברי הגמ' והפוסקים, כי לא מצינו בכל התלמוד מספר התעניות ימים חרוצים וקצובים לכל חטא ואשמה כפי חומר העון. הן אמת שצום כתיב בפסוק בנביאים לצורך התשובה שובו עדי בצום (על פי יואל ב, יב) וגו'. אמנם הגבלת מספר התעניות לא נתפרש לא בכתוב ולא בגמרא, רק שספרי המוסר והתשובה האריכו בזה, ורוב דבריהם בנויים על סברות כרסיות בלי שורש, וספר אחד נשען על חבירו בלי יסוד כלל...

והנה אף שאני מיקל בתעניות וסיגופים ותשובת המשקל לזה האיש, אבל פטור בלא כלום אי אפשר, בפרט לפי רוב התמדת החטא. והנה התמדת התורה הוא עיקר. אמנם ילמוד דברי תורה שיש בהם ממש, משניות בעומק העיון עם תוס' יום טוב, ש"ס ופוסקים, ותורה נביאים וכתובים, וג"כ ספרי מוסר חובת הלכות מן אחר שער היחוד עד גמירא, ושל"ה במקום שאינו מדבר בנסתרות, והלכות תשובה ברמב"ם. וידבק מאוד בשירות ותשבחות של דוד המלך ע"ה שזה דבר גדול להלהיב בלב האדם אהבת הבורא ב"ה. אבל שאר תפלות ותחנונים אשר חדשים מקרוב דורות מעוטים לפני דורנו ירחק מהם, ובאתר דליעול ירקא ליעול בשרא וכוורי¹⁹⁰ הם שירותיו של דוד שבודאי מועילים, ובכל חצות הלילה ירבה בבכי על החורבן ועל הגלות.

בכל כתביו של ר"י לנדא הוא השתמש רק עוד פעם אחת במאמר התלמודי שהדגשנו, וזה היה בנוסח התקנה שהובאה לעיל. קרוב לודאי שיש כאן שימוש המצביע על כוונה מיוחדת. לאמור, ר"י לנדא מעמיד בתשובתו את חשיבות ספרי המוסר והתשובה, מול חשיבות המשנה והתלמוד ומפרשיהם.¹⁹¹ לשון אחר, ר"י לנדא סבור כי האמור בספרי תשובה ומוסר שנתרכו בזמנו, אין לו בסיס הלכתי, וכל דבריהם אינם מחייבים. יתר על כן, הדרשנים והציבור מקבלים את האמור בספרים הללו כפסק הלכה נכון, וזו טעות. נשאלת השאלה, האם נוכל לומר שהתקנה באה למנוע הדפסתם של ספרים מסוג זה. נכון שבתקנה מדובר על ספרי חידושים בש"ס ופוסקים, אבל אפשר שזה לשון כוללנית במתכוון, כדי לא להראות שיש כאן פעולה אך ורק נגד ספרים מסויימים.*

189 שו"ת נודע ביהודה מהדורה קמא, או"ת, סי' לה.

190 ההדגשה שלי. לפירוש המאמר ראה לעיל הערה 185.

191 על העמדת התלמוד ומפרשיו כעיקר במשנתו של ר"י לנדא, ראה עבודת הד"ר של מעוז כהנא, מפראג לפרשבורג: כתיבה הלכתית בעולם משנתה מ'הנודע ביהודה' אל ה'חתם סופר' 1780-1839, ירושלים, תש"ע, חלק ראשון, פרק ראשון, עמ' 14-61. על יחסו לאוספי תפילות ותחנונים ראה שם עמ' 41-42, אות [ב], ובציונים בהערות, והתשובה שלפנינו היא הבסיס לדיון אצל כהנא.

פרט שני בתקנה הראוי לעיון הוא ההגבלה של גיל המחבר. עד עתה לא שמענו על הגבלה של גיל ארבעים ביחס ללומד, אלא רק במקרה אחד, וזאת כאשר מדובר בלימוד קבלה. מצאנו דעה זו כבר בראשונים.¹⁹² מבין האחרונים כתב בזה ר' שבתי כהן (ש"ך) ואחריו רבנים נוספים. נצטט בזה מדבריו:¹⁹³

גם המקובלים ושאר האחרונים הפליגו בדבר שלא ללמוד חכמת הקבלה עד אחר שמילא כריסו מהש"ס. ויש שכתבו שלא ללמוד קבלה עד שיהא בן ארבעים שנה כמ"ש בן ארבעים לבינה, בשגם שצריך קדושה וטהרה וזריזות ונקיות לזה, ורוב המתפרצים לעלות בחכמה זו קודם הזמן הראוי קומטו בלא עת,¹⁹⁴ כמו שכתוב כל זה בדברי חכמי האמת.¹⁹⁵

לאמור, אפשר שתקנתו של ר"י לנדא מתייחסת להדפסת ספרי קבלה ולעיסוק בה, והיא מכשיר שבאמצעותו יוכלו למנוע את העיסוק או את ההפצה של ספרים הקשורים לתחום זה. אכן אף במקרה זה התחום האמור אינו מוזכר במפורש בתקנה, אלא מוצנע באמצעות גיל המחבר. הרי התנגדותו של ר"י לנדא ללימוד קבלה, או לפסיקה על פי הקבלה, היא מן המפורסמות, ואחת הדוגמאות הידועות היא תשובתו שבה יצא כנגד אמירת "לשם יחוד".¹⁹⁶ אבל לא רק בתשובה זו ניכרת התנגדותו, אלא גם בתשובות נוספות.¹⁹⁷ אפשר לצרף את שני המרכיבים שראינו עד הנה ולומר כי תקנה זו טומנת בתוכה יחס לסוג ספרותי נוסף שר"י לנדא רצה למנוע את הדפסתו, והכוונה היא לספרי דרוש מסויימים.

- 192 מ' אידל, 'לתולדות האיסור ללמוד קבלה לפני גיל ארבעים', *AJS review*, 5 (1980), עמ' א-כ, הביא מדברי חכמים נוספים שהסבירו מה טיבו של גיל ארבעים בהתפתחותו של האדם.
- 193 שפתי כהן (ש"ך) על יו"ד, סי' רמו סק"ו.
- 194 על פי איוב כב, טז: אשר קומטו ולא עת, וראה חגיגה יד ע"א.
- 195 אידל במאמרו 'לתולדות' וכו' (לעיל הערה 192), ציין בהערה 81 על האמור כאן, לשו"ע יו"ד סי' רמו ס"ד. אבל ציון זה אינו כהלכה, שהרי הש"ך קבע את דבריו על סעיף זה. בנוסף לכך, ידוע שהביטוי "חכמי האמת" מציין בדרך כלל לחכמת הנסתר, ראה לדוגמה בש"ך יו"ד, סי' רעז סק"א.
- 196 נודע ביהודה, מה"ק, יו"ד, סי' צג.
- 197 עמר על כל הנושא הזה ובהרחבה רבה, כהנא בעבודתו מפראג וכו' (לעיל הערה 191), חלק ראשון, פ"א, עמ' 13-35. אמנם גם בהמשך הפרק יש נגיעה לנושא של עיסוק בקבלה. לדברי כהנא ההתנגדות נבעה מהחשש של ספיחי שבתאות מוסחרת, והליכה אחר כת פרנק.